

TODOR KRUŠEVAC

Listovi Don Franje Milićevića

Hercegovački Bosiljak

Za izdavanje jednog periodičnog lista u Mostaru zatražio je koncesiju sveštenik don Franjo Milićević još u leto 1881. godine, u isto vreme kad se u Sarajevu sa sličnim zahtevom javio profesor Pavle Jovanović. Na osnovu ovog je više hrvatskih listova, i pre nego je dobijena koncesija, objavilo poziv na pretplatu na novi hercegovački list, što je izazvalo prepisku između Zemaljske vlade i mostarske Okružne oblasti ne samo o listu nego i o dozvoli za štampariju, a kad su te stvari koliko-toliko razjašnjene, poglavar general Dalen (Dahlen) je 7. oktobra 1881. podneo izveštaj Zajedničkom ministarstvu, svakako prema Milićevićevoj molbi (koju nisam uspeo pronaći), i u njemu izneo osnovne podatke o novom listu: on će se zvati »Bosiljak hercegovački«, izlazeći dvaput mesečno u »zemaljskom« jeziku i biti ispunjen poučnim i zabavnim sadržajem. Sâm izdavač bio bi i odgovorni urednik i list bi štampao u sopstvenoj štampariji koju ima u Mostaru. Molilac je izričito izjavio da se list neće baviti politikom niti raspravljati dnevna politička pitanja. Prema obaveštenju mostarske Okružne oblasti, don Franjo Milićević je pouzdana i svakog poverenja dostojna ličnost, i poglavar Dalen namerava, stoga, da podeli traženu koncesiju, želi, međutim, prethodno da sazna nema li možda Ministarstvo štogod protiv davanja te koncesije.)

¹⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH) — Zemaljska vlada br. 1810, 1884, 2393 Präs. 1881; Risto Besarović: **Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom**. Građa. Izdao Arhiv Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1968, str. 408—412.

Činilo se da je za mostarski list obezbeđena koncesija, njeno izdavanje ne može više doći u pitanje. Potvrđuje to i vest koja je objavljena u jednom novosadskom listu, u kojoj se najpre kaže da u Sarajevu profesor Pavle Jovanović pokreće zabavno-poučni list **Trebević**, a o novom mostarskom listu zatim doslovno navodi: »U Mostaru će izlaziti list »Bosiljak hercegovački« za bosanske i hercegovačke starine, a pisan će biti obojnim pismenima, ćirilicom i latinicom«. ²⁾ Nema sumnje, vest zavređuje pažnju, jer je potekla od urednika zvaničnog **Sarajevskog lista** Ivana Vasina Popovića, čiji je brat bio urednik novosadskog lista.

Koncesija, ipak, nije tada izdana, ne znam iz kojih razloga, da li zbog odustajanja samog molioca koji je, kako se čini, boravio još u Dalmaciji ili iz nekih drugih, nepredviđenih razloga. Može se reći da je Mostar, kao centar otpora protiv objavljenog Privremenog vojnog zakona, bio u to vreme malo pogodan za ma kakvu izdavačku delatnost, što je, svakako, imalo uticaja na sudbinu lista. Represivne mere koje je okupator primenjivao za ustanak i neposredno posle njega dovele su do potpunog mrtvila u bosanskohercegovačkom javnom životu, i proći će blizu dve godine dok don Franjo Milićević dobije izdavačku koncesiju i pokrene list **Hercegovački bosiljak**. Štaviše, i poduhvat učitelja Ivana Lepušića u Brčkom s listom »**Bosanac**« biće kao neuspeo pokušaj likvidiran pre nego se pojavi novi list u Mostaru.

Od zabavno-poučnih listova po okupaciji je hronološki treći po redu pokušaj don Franje Milićevića s **Hercegovačkim bosiljkom**, za koji je na ponovljenu molbu dobio koncesiju tek rešenjem Zemaljske vlade br. 12.260 od 13. jula 1883. g. ³⁾ Pokretač lista zaslužan je ne samo kao jedan od prvih domaćih novinara-publicista nego i kao osnivač prve štamparije u Hercegovini.

Rođen 10. oktobra 1835. u Velikom Ograđeniku kod Mostara, Marijan — po zaredenju Franjo Milićević stupio je u Franjevačko semenište u Širokom Brijegu, gdje je bio zareden (1856) i zatim poslan u Italiju da uči filozofske i bogoslovske nauke. Po svršenom školovanju, vratio se u domovinu (1861) i bio jedno vreme duhovni pomoćnik u selima Veljacima i Gradničima, a zatim je po pozivu provincijala predodržave Presvetog otkupljenja prešao na rad u Dalmaciju, ostajući i dalje član Hercegovačke kustodije. Posle višegodišnjeg službovanja u Dalmaciji, za koje vreme je izučio tipografski zanat u štampariji Spiridona Artale u Zadru, fra Franjo Milićević je 1871. g. došao u Mostar na poziv biskupa Kraljevića, pošto se s njim prethodno sporazumeo o osnivanju jedne štamparije. Sâm Milićević je obezbeđio za štampariju veći deo materijalnih sredstava (2000 for.), delom iz vlastitih ušteda i delom iz pomoći primljene od braće i sestre, a osim toga nešto su dali biskup Kraljević, austrougarsko ministarstvo i drugi. Odmah potom Milićević je od jedne češke firme poručio slova i štamparski pribor a iz Trsta veću ručnu mašinu za štampanje, ali je poručena roba po prispeću u Dalmaciju morala čekati više od pola godine u Makarskoj dok

²⁾ **Srpske ilustrovane novine**, Nr i Sad, I/1881. br. 6, str. 96.

³⁾ R. Besarović, n. d. str. 422.

je iz Carigrada uz pomoć austrougarskog konzularnog predstavnika dobijen ferman za osnivanje štamparije. Dopremljena zatim u Mostar, štamparija je uređena u jednoj kući blizu biskupskog dvora u Vukodolu i pod nazivom Tipografija katoličkog poslanstva u Hercegovini počela s radom u septembru 1872. godine.

Milićević je vodio štampariju i u njoj štampao više udžbenika za katoličke škole, zatim nekoliko godišta kalendara »Mladi Hercegovac«, razne pobožne i zabavne knjige, među njima i knjigu **Robinzon Kruzo** u prevodu s francuskog od Jova Ljepave, dalje »Schematismus Topographico-Historicus Vicariatus Apostolici et Custodiae Provincialis Franciscanico-Missionariae in Hercegovina pro anno domini 1873« koji je sastavio fra Petar Bakula. U štampariji je radilo nekoliko slugača, i, kako je zabeleženo, što bi koji slugač složio, to bi sâm i štampao.⁴⁾ Ova štamparska aktivnost nije se nekim sviđala, među njima ni biskupu Kraljeviću, koji se na pitanju štamparije najposle sukobio s Milićevićem. Posledica ovih razmirica bila je da se štamparija g. 1876. raspala u dva dela: tri četvrtine štamparije preuzeo je Milićević i iz Vukodola preneo u Zahumlje u kuću svoje sestre, gde je štamparija nastavila rad pod imenom Typographia Franciscana (od juna 1876). Ostatak štamparije pripao je biskupskom Ordinarijatu, ali nije mogao produžiti rad nego je zamro i zatim propao.⁵⁾ Ova podela izvršena je svakako prema osniivačkim ulozima.

S pozivom redovnika, međutim, nije se slagalo posedovanje štamparskog preduzeća, a ovo je sad bilo u rukama samo fra Franje Milićevića, pošto s njim više nije ništa imao biskupski Ordinarijat. Da otkloni moguće neprilike, naročito zbog strogih propisa franjevačkog reda, Milićević je doskora preduzeo korake za svoju sekularizaciju. Otišao je posle podele štamparije u Dalmaciju i od Svete Stolice zatražio dozvolu da privremeno istupi iz reda, (kako bi kao svetovni sveštenik mogao posedovati i voditi štampariju. S dosta truda to mu je najzad uspelo, pa je štamparija sada nazvana Tiskarna don Franje Milićevića, pod kojim će imenom raditi sve do 1896. g. U ovoj štampariji, uz koju je prema nekim vestima bila uređena i prva knjižara u Mostaru.⁶⁾ Milićević je produžio da izdaje kalendare i udžbenike, a od 1883. g. stalno i jedan list.

Pri redakcijsko-izdavačkom poslu don F. Milićeviću pomagao je dosta njegov sinovac Ivan Milićević-Aziz, agilan književni radnik i novinar. Prema docnijem kazivanju, Ivan Milićević je, baveći se rano književnošću, spevao već 1882. g. svoju prvu pesmu o »Agi Dvāscu«, koju je tada štampao, dok je o ferijama pomagao stricu oko štampanja kalendara **Mladi Hercegovci**. O tom radu govori Ivan-Aziz po sećanju: »Pošto don Frano Milićević 1883. godine pokrenu u Mostaru nedjeljni

⁴⁾ Hamdija Kreševljaković: **Štamparije u Bosni za turskog vremena (1529—1878)**. Građa za povijest književnosti hrvatske. Knjiga 9. Zagreb 1920, str. 33.

⁵⁾ H. Kreševljaković, n. čl. str. 33

⁶⁾ H. Kreševljaković, n. čl. str. 37.

list »Hercegovački Bosiljak«, a od 1885. namjesto njega »Glas Hercegovca«, Ivanu bi uz ferije povjerovao upravu štamparije, dok bi se on liječio u Topuskom«.⁷⁾

Napustivši krajem devedesetih godina štamparsko-izdavački posao, don Franjo Milićević je posljednje godine života proveo kao župnik u Blagaju. Umro je u Mostaru 8. februara 1903. godine.

Hercegovački bosiljak, kad se 1. septembra 1883. pojavio u Mostaru, bio je »list zabavni, za puk i književnost«, a izlazio je dvaput mesečno na smanjenom novinskom formatu, u vlasništvu i pod uredništvom don Franje Milićevića, u čijoj je tiskarni i štampan. U zaglavlju je uporedo s vlasnikom i urednikom Milićevićem označen još Stjepan Dragoni u Metkoviću kao upravitelj i izadavatelj, ne znam iz kakvih formalnih razloga, jer praktično ta oznaka nije ništa značila. Bez naročitog isticanja nacionalne boje, činilo se sprva da i ovaj list, slično kao ranije sarajevski **Trebević**, želi na svojim stranicama pružiti svima bez razlike korisne pouke i zabavu. Ovo je i javno isticano.⁸⁾ Tako je na brzojavni pozdrav Mehmed-bega Kapetanovića povodom pokretanja lista i prijave pretplate urednik Milićević krupno štampao sledeći odgovor: »Osnov mu kaže: slugu, ljubav i prosvjetu želimo«, pri čemu je, prirodno, zahvalio Kapetanoviću i iskazao želju da se i drugi zemljaci u njega ugledaju.⁹⁾ Po tome normalno izgleda što list, štampan latinicom, ima ponešto i ćirilskog teksta, po koji napis, kako se čini, srpskih pisaca (Milivoj Poznanović: **Slike iz seljačkog života** — u više nastavaka, zatim članak **Brodolomje Hanse** i dr.), uz to je i sâm naziv listu dat je i u ćirilici. Ali, uza sve to, ne može biti nikakve sumnje, list je pre svega namenjen hrvatskom katoličkom svetu i od početka ima izrazitu hrvatsku orijentaciju ne samo po smeru i sadržaju već i po nekim spoljnim oznakama (pismo, jezik, označavanje meseci, narodnih imena i dr.).

List **Hercegovački bosiljak** nije ni u početku prošao bez zamerki u pogledu načina uređivanja, štampe i jezika. Tako zvanični list »Sarajevski list« (pored katoličkog, verskog, tada jedini list u zemlji), pozdravljajući svoga novog druga na književno-zabavnom polju, konstatuje dotadašnji neuspeh u listovima u okupiranoj zemlji, i na kraju kaže: »Evo sada hercegovačkog ploda »Bosiljka«. Želimo mu ljepše sreće, ali i da bude bolje uređen, čistijim jezikom pisan i ljepše štampan nego što je zasad u prvom početku.«¹⁰⁾ Dok je način uređivanja posle nekoliko prvih brojeva sistematisan i doveden u red, karakteristično je da se **Hercegovački bosiljak** ne može s jezikom pohvaliti, iako je dolazio iz centra klasične zemlje našeg srpskohrvatskog jezika, pa će to i kasnije

⁷⁾ **Spomenica Prve gimnazije u Sarajevu**. Sarajevo 1929, str. 50. — Iako začuđuje, Ivan Milićević je kao 14-godišnjak 1882. godine štampao svoju knjigu pesama u štampariji don Frane Milićevića — strana 62, format 18 x 11 — ukoliko je tačan podatak koji navode Lina Štitić i Hamid Dizdar u svojoj »Bibliografiji knjiga i periodičnih izdanja štampanih u Hercegovini 1873—1941.« Mostar 1958, str. 12.

⁸⁾ **Sarajevski list** VI/1883, br. 119, oktobar 9.

⁹⁾ **Hercegovački bosiljak**, I/1883, br. 2, rujan 16.

¹⁰⁾ **Sarajevski list**, VI/1883, n. br.

kroz celo vreme ostati jedna od mana zbog koje će listovi don Franje Milićevića biti s više strana napadani. Slični prigovori upućeni su ovim listovima i u pogledu štamparske izrade (ne uvek s punim pravom), iz čega se može zaključiti da Milićević sa svojom štamparijom nije išao u korak s vremenom niti je štampariju stalnim obnavljanjem potrebnih materijala i uređaja osposobljavao za primernu, solidnu tehničku izradu. Ovo zapostavljanje štamparije, zbog neizdvajanja dovoljnih sredstava za reprodukciju, posledica je svakako netrgovačkog vođenja štamparije a tim i trošenja njenih mašina i uređaja.

U pogledu sadržaja **Hercegovački bosiljak** je bio ograničen uglavnom na zabavu i pouku. List je donosio članke istorijskog sadržaja, razne poljoprivredne pouke, domaće vesti i objave, povremeno neku narodnu umotvorinu, a najviše zabavno-poučnih članaka i napisu prevedenih iz nemačkih, italijanskih i drugih listova. Kao zanimljivost treba istaći da je list u više brojeva donosio odlomke iz **Nevoljnika** od Viktora Igoa, što ih je »prosto na našu sveo V. V. V.« Da je list naišao u javnosti na izvesno interesovanje, vidi se i po tome što se od januara 1884. godine pojavljivao svake sedmice, umesto dotadašnjeg petnaestodnevno izlaženja. To je sad »list za zabavu, pouku i književnost«, kako je u zaglavlju označeno, pa je uz pretežno latinsko pismo imao i dalje u ćirilici naziv lista i u tekstu poneki napis. Kako list nije smeo ulaziti ni u kakva politička pitanja, činilo se da je snalažljivo prebrodio početne teškoće i svoj opstanak u određenom smeru potpuno obezbedio.

★

A onda je **Hercegovački bosiljak** iznenadio svet jednom neobičnom veću koja je uzbudljivo odjeknula i u samom Mostaru se proširila još uoči dana izlaženja lista. U broju 23. od 14. lipnja 1884. među domaćini vestima bila je složena i beleška pod naslovom »Tajni odbor«, u kojoj se samo kaže: »Ustanovljen je u Mostaru jedan tajni odbor, koji je do danas sakupio do 20.000 for. u svrhu još nepoznatu«.

Intervenisala je odmah vlast i ustanovila da vest potiče od redaktora don Franje Milićevića. Gradom se vest širila još 13. juna, i to u verziji da je tajni odbor skupio pomenuti iznos u korist Crnogoraca, odnosno za ciljeve hercegovačkog ustanka, što je srpsko stanovništvo uznemirilo i na nj vrlo nepovoljno delovalo. Saslušan o tom, don Franjo Milićević je izjavio kod Kotarske oblasti u Mostaru: »Dobijo sam jedno anonimno pismo, koje sam posle pročitavanja spalijo. U tom je pismu označeno bilo, da su ovdašnji stanovnici Nikola Pičeta, Vaso Radulović i Jovo Svičalo, kao još jedna nepoznata osoba u pomenutu svrhu (na ranije pitanje rekao je da je novac »u svrhu crnogorsku« skupljan) po raznim kućama skupili, te da su već do 20.000 for. pobrali, što sam u novine uvrstijo. Tko je pisao neznam«. Preslušani su i svedoci Stevan T. Soldo i Risto Oborina, koji su tu zaplenjenu vest čitali, kao i slugač Grgo Miloš, koji im je brojeve lista dao pre zaplene. Vlast se ubrzo osvedočila da je lansirana vest izmišljena.

Prema izveštaju koji je Kotarska oblast 17. juna podnela Okružnoj oblasti u Mostaru, policijski komesar je prethodno opomenuo urednika Milićevića da će zbog proširenja ove vesti snositi posledice, ali on nije popustio ni odstupio izjavivši da je siguran u svoju stvar. I Milićević, protivno službenom upozorenju, nije propustio da u svoj list uvrsti neobičnu vest, posle čega je ta vest kao neistinita bila u interesu javnog reda i mira od cenzure zaplenjena. Inkriminisana vest je putem izaslanog policijskog činovnika odmah zaplenjena, a njen slog u štampariji rasturen, ali se još iste večeri (13. juna) otkrilo da su dva primerka lista s alarmantnom vešću živo cirkulisala između nekih trgovaca. Bili su to upravo primerci koje je slugač Grgo Miloš izneo iz štamparije još pre izvršene cenzure. Na taj način ova neobična vest je postala predmet razgovora među srpskim stanovništvom, koje je zbog toga bilo jako uznemireno.¹¹⁾ U pogledu porekla vesti, don F. Milićević je najpre odbio da navede njen izvor, a docnije je dao u zapisnik da je vest primio u anonimnom pismu.

Pozivajući se na koncesiju od 13. jula 1883, Kotarska oblast u Mostaru konstatuje da don Franjo Milićević nije imao pravo da u listu raspravlja ma kakva politička pitanja ili religiozna, a kako je odobreni program donošenjem zaplenjene beleške prekoračen, predlaže da mu se oduzme koncesija za izdavanje lista **Hercegovački bosiljak**. Ovakav predlog nužno proizilazi još i iz okolnosti da povedena istraga o tobožnjim članovima komiteta, odnosno skupljačima novca nije dosad dala nikakvog pozitivnog rezultata.¹²⁾

Predlog Kotarskog uređa o oduzimanju koncesije dostavila je Okružna oblast već sutradan Zemaljskoj vladi na konačno rešenje, zamolivši da bude telegrafski obavestena o odluci radi eventualnog sprečavanja pojave narednog broja lista koji treba da izađe 21. juna. U svom dopisu Okružna oblast je još dala da se sa sigurnošću može tvrditi da u gradu nije zasedao nikakav sličan komitet i da tu priču samo izmišljaju pojedina lica.

Zemaljska vlada je najprije telegrafski i zatim dopisom od 22. juna saopštila svoju odluku da se don Franji Milićeviću iz navedenih razloga oduzme data koncesija za izdavanje beletrističko-privrednog lista **Hercegovački bosiljak** i da se izdavanje lista s današnjim brojem obustavi. Okružna oblast će o ovom na odgovarajući način obavestiti pismeno izdavača i preduzeti sve potrebno za brzo sprovođenje odluke. Tražeći da o izvršenju ovog bude obavestena, Zemaljska vlada primećuje da prema primljenom izveštaju cenzurisanje lista **Hercegovački bosiljak**

¹¹⁾ Uznemirenost je bila utoliko veća što mostarski Srbi od 1882. g. nisu više imali svog organizovanog centra, Srpske opštine, jer je posle sudskog procesa i osude članova odbora zbog podnete predstavke protiv proglašenja Privremenog vojnog zakona za Bosnu i Hercegovinu bila raspuštena. Ovo neredovno stanje kod mostarskih Srba trajalo je sve do proleća 1888, kad je povodom imenovanja Leontija Radulovića za zahumsko-hercegovačkog mitropolita (mesto dotadašnjeg Grka vladike) bila obnovljena i mostarska Srpska opština.

¹²⁾ ABH — Zem. vlada br. 784 res. 1884; R. Besarović, n. d. str. 421—425.

od tamošnjeg Kotarskog ureda nije u svemu tačno sprovedeno. Jer da se tom prilikom pridržavalo propisa o cenzurisanju, zaplenjena lokalna vest iz 23. broja lista ne bi mogla biti štampana i još manje proširena među građanstvom. Poziva se, stoga, Okružna oblast da preduzme sve što je potrebno kako bi se cenzorske vlasti ubuduće, ukoliko u Mostaru dođe do objavljivanja periodičnih dela, strogo pridržavale izdanih propisa, jer je u okupiranoj zemlji samo striktnim sprovođenjem preventivne cenzure moguće izbeći razne neprijatnosti i primenu represivnih mera. Takođe je zemaljska vlada pozvala Okružnu oblast da nastavi istragu povodom proširene vesti o tobožnjem tajnom odboru u Mostaru i da širitelje sličnih alarmantnih vesti, koje svakako mogu uznemiriti stanovništvo, najenergičnije progoni, prema potrebi i sudskim putem. O oduzimanju koncesije don Franji Milićeviću Zemaljska vlada je 25. juna izvestila i Zajedničko ministarstvo.¹³⁾

Vladino naređenje je sprovedeno striktno po svim pravnim instancijama, i don Franjo Milićević je najposle 25. juna i pismeno izvešten od Kotarskog ureda o zabrani daljeg izdavanja lista.

NOVI HERCEGOVAČKI BOSILJAK

Ali oduzimanje koncesije nije značilo i kraj redaktorsko-izdavačke delatnosti don Franje Milićevića. Kao vlasnik i urednik **Hercegovačkog bosiljka**, on je već 26. juna na »Visoki zemaljski Gubernium« podneo rekurs protiv oduzimanja koncesije i naređenja »da ima svako dalne izdavanje pomenutog lista današnjim danom pristati«. Priznajući učinjenu grešku, Milićević u žalbi slobodno iskazuje misao »da čovjek koj je pogrešku učinio, a kaznu izvršio, ciela mu je pogreška oproštena«, a kud će veća kazna od dosadašnje zabrane: kad bi se »pretrglo daljne izdavanje časopisa«, on bi izgubio mnoge predbrojнике i šteta bi iznela preko 1000 for. Navodi Milićević, zatim da se **Hercegovački bosiljak** nije nikad bavio politikom, pa ni u zaplenjenoj domaćoj vesti nema ništa što bi bilo protiv države, uz to list ima i preko stotinu pretplatnika među državnim činovnicima, od kojih nijedan nije opazio u listu ma kakve političke pogreške, »pa nije li to znak da je **Hercegovački bosiljak** bio svagda s vladom i uz vladu!« Ukazujući na potrebu izdavanja jednog časopisa u Mostaru, Milićević moli Visoku zemaljsku vladu da mu bude što pre dozvoljeno da nastavi izdavanje časopisa pod naslovom **Novi hercegovački bosiljak**, uz uslov da se odrekne svakog pretresanja o veroispovestima, da objavljuje vesti domaće i iz sveta i da neupadljivo posluži državi (»da moć bude biti tajni državni časopis«).¹⁴⁾ Posljednji stav odražava pre svega neobičnu složenost prilika u kojima se na ovom tlu živelo.

Koliko se Milićeviću žurilo, vidi se i po tome što je uskoro, u kratkom vremenskom razmaku, uputio Zemaljskoj vladi o istoj stvari

¹³⁾ ABH — Zem. vlada 1884, n. s.

¹⁴⁾ ABH — Zem. vlada br. 1005, res. 1884.

dve urgentne molbe, jednu 8. i drugu 20. jula, moleći Vladu da bi »blagoizvolela što prije pospješiti prositelju dozvolu za nastavljanje izdavanja lista« pod uslovima koje je u rekursu naveo. U drugoj od tih molbi on se žali da je već mesec dana kako je kažnjen »pretrgnutijem izdavanja svojeg lista«, a osim toga zna da Visoka zemaljska vlada »traži sreću i napredak svakoga i pojedinoga stanovnika pa stoga neće propustiti da potpisati prositelj podnese toliku štetu sa izgubljenjem mnogobrojnih predbrojnika«. ¹⁵⁾ Ove urgentne molbe bile su svakako povod da Zemaljska vlada 31. jula zatraži od Okružne oblasti naknadnu istragu o osnivanju tajnog društva u Mostaru.

Okružna oblast u Mostaru se odazvala ovom traženju i dopisom od 5. avgusta 1884. izvestila Zemaljsku vladu da je istraga o postojanju tajnog društva u Mostaru ostala bez ikakva rezultata. Tobožnje anonimno pismo koje je provociralo pomenutu vest usmereno je po svoj prilici na to da list **Hercegovački bosiljak**, za koji publika u poslednje vreme nije mnogo marila, učini interesantnijim i tim verovatno i umnoži broj pretplatnika. Istraga koja je u ovoj stvari dosad vođena nije, međutim, dala dovoljno indicija da se urednik **Hercegovačkog bosiljka** krivično goni zbog širenja lažnih vesti. ¹⁶⁾

U izveštaju Zajedničkom ministarstvu od 13. avgusta Zemaljska vlada je, pozivajući se na svoju obavest od 25. juna o oduzimanju koncesije don Franji Milićeviću i obustavljanju lista **Hercegovački bosiljak**, prikazala rezultate naknadno sprovedene istrage u pomenutoj hercegovačkoj aferi. Pošto lansirana vest nije izazvala ozbiljniju uznemirenost stanovništva, Zemaljska vlada je voljna izići u susret uloženoj žalbi i don Franji Milićeviću izdati koncesiju za list uz uobičajene uslove. Novu koncesiju treba utoliko pre dati, smatra Vlada, što je Milićević obustavom kroz mesec i po dana (u stvari više od dva meseca) dovoljno kažnjen za svoj samovoljni postupak. ¹⁷⁾

Zajedničko ministarstvo je odobrilo koncesiju don Franji Milićeviću 19. avgusta za nedeljni list **Novi hercegovački bosiljak** uz uobičajene uslove (obavezna preventivna cenzura i mogućnost oduzimanja koncesije u svako doba bez navođenja razloga za to. ¹⁸⁾

Dobivši novu koncesiju, don Franjo Milićević je nastavio izdavati svoj zabavno-poučni list pod imenom **Novi hercegovački bosiljak**. Kao pre, list je izdavan jednom sedmično (»izhodi svake subote večerom«), sada u nešto uvećanom formatu, latinicom i s nešto ćirilice ali bez ćirilskog natpisa, takođe ista lica označena su na listu: vlasnik i odgovorni urednik don Franjo Milićević, upravitelj i izdavalatelj Stjepan Dragoni u Metkoviću. List se uređuje na stari način, ipak čini se da je u

¹⁵⁾ ABH — Zem. vlada 1884, n. spis.

¹⁶⁾ ABH — Zem. vlada 1884, n. spis.

¹⁷⁾ ABH — Zemaljska vlada, br. 1045; R. Besarović, n. d. str. 424—425,

¹⁸⁾ ABH — Zaj. min. br. 723, Pr. BiH 1884.

novom izdanju obraćena veća panja sabiranju narodnih umotvorina iz Hercegovine i Dalmacije. List propoveda toleranciju prema drugim veropovestima, ali i sve izrazitije obeležava svoju hrvatsku orijentaciju.

Don Franjo Milićević je pod jesen 1885. pretvorio svoj list u politički i zatim promenio njegov naziv u **Glas Hercegovca**.

GLAS HERCEGOVCA

Osećao je don Franjo Milićević ne malo zadovoljstvo kad je posle neugodnog incidenta zbog zaplene lokalne vesti i dvoipomesečne zabrane dobio dozvolu za dalje izdavanje lista sa istim zabavno-poučnim sadržajem i u tom vedrom raspoloženju kao da nije ni primećivao promene u domaćoj publicistici nastale u međuvremenu s pojavom političkih listova. A kad se uz nemački **Bosnische Post** i muslimanski **Vatan**, pojavila i srpska **Prosvjeta**, takođe s obeležjima političkog lista, don Milićević se tržao i već 4. aprila 1885, kako se vidi iz akata, zatražio od Zemaljske vlade odobrenje da svoj beletristički sedmični list **Novi hercegovački bosiljak** proširi i na političke članke i beleške. Bila je to za vlastodršce prilika da i katolički Hrvati dobiju svoj politički organ, pa se moglo očekivati da će oni i u ovom slučaju, kao u prethodnim kod Srba i Muslimana, bez oklevanja stvar okončati. Ali ovog puta nije nikakva žurba sa službene strane pokazana. Naprotiv, Zemaljska vlada je 6. juna, posle više od dva meseca, predložila a Zajedničko ministarstvo tek 23. jula 1885. dalo odobrenje don Franji Milićeviću da svoj list proširi i na politička pitanja. Dogodilo se to posle svih zatezanja po nadležnim uredima uz prosto i lako prihvatljivo obrazloženje: list već postoji, obavezno se šalje na preventivnu cenzuru i inače stoji pod nadzorom vlasti, ne može prema tome biti štetan ni u novom ruhu. Najposle, ne postoji nikakav razlog da ovaj politički list ne bude od tamošnjih Hrvata dobro primljen.¹⁹⁾

Teško je reći iz kojih razloga se pitanje hrvatskog političkog lista toliko povlačilo, ostavljalo bez rešenja. Čini se da za vlastodršce nije bilo sada žurbe ni zbog toga što se radilo o listu kod koga je osnovni politički pravac bio izvan diskusije. A osim toga raspoloživi materijali ukazuju na neke pojave, iako ih bliže ne objašnjavaju. Tako su od konkretnih razloga za ovo zatezanje navedena u pomenutoj službenoj prepisci dva važnija, od kojih prvi ostaje samo pretpostavka. Podnoseći Milićevićev zahtev Ministarstvu na odobrenje, Zemaljska vlada kaže da je Okružna oblast u svom izveštaju »tačno navela da u Mostaru stvarno i ne postoji potreba za nekim političkim listom«, pa iako to pitanje ne obrazlaže, ipak kao da izriče skrivenu želju da i hrvatski politički centar sa svojim organom bude u zemaljskom glavnom gradu Sarajevu a ne u Mostaru. Uzdizanje Sarajeva kao zemaljskog centra vidno je u svim prilikama, pa i političkim. Drugi razlog je što režim nije mnogo držao do urednika don F. Milićevića, smatrajući ga jedno-

¹⁹⁾ ABH — Zaj. min. br. 4436 BiH 1885; Akt Zem. vlade br. 12. 873/I iz 1885.

strano izobraženim i nedoraslim za taj posao, pa se sme pretpostaviti da je za ovo mesto priželjkivao nekog pogodnijeg, sposobnijeg. Sâm Milićević, kao bivši fratar, nije dobro stajao ni kod franjevaca, glavnih nosilaca modernog hrvatskog nacionalizma u Bosni, uz to, osim Mostara, slabo je bio poznat kod malobrojnog domaćeg hrvatskog življa po gradovima.

Ali u ovom momentu jedna okolnost je svojim dejstvom imala znatnog uticaja na idejni smer hrvatskog političkog lista.

Svoj list **Novi hercegovački bosiljak** don Franjo Milićević je tek posle pet nedelja od izdanog odobrenja pretvorio u politički, najavio promenu naziva lista u **Glas Hercegovca** i objavio svoj politički program. Sporost koju je pri ovom pokazao izdavač, poznat inače kao vrlo uporan kad treba isterati i odbraniti neko svoje pravo ili interes, bila bi jedva shvatljiva da je ne objašnjava tiho, neupadljivo uplitanje režima u određivanje programa novog političkog lista. Prema usvojenoj koncepciji, za koju se i režim založio, list vodi dalje dotadašnji vlasnik i urednik, ali ne kao hrvatski list — organ neke grupe ili voćstva, kako se moglo očekivati, već kao list koji ima da zastupa interese svega stanovništva u Hercegovini, što odgovara njegovom novom nazivu, nastalom analogno službenom **Glasu Crnogoraca**, koji već godinama izlazi na Cetinju.

Prema datoj nameni lista, članak »Naš program« napisan je razložno, u pomirljivom tonu, i objavljen na uvodnom mestu **Novog hercegovačkog bosiljka**. Naglasivši da je pre sedam godina sinuo »krstaš našeg premilostivog kralja«, i naš zlopatni narod »jedva dočekao taj dan oslobođenja svoga«, u članku se potom kaže da je sâm narod, pošto se smirio na svom ognjištu i starini, osetio potrebu za širom razmenom mišljenja. Istina, od pre dve godine **Hercegovački bosiljak** u skromnom obliku kuca na vrata našeg puka »da skupi narodno blago i u svet ga iznese«, ali što se više svet udružuje i ljudski život ogleda kroz narod, raste i znamenitost naše mile postojbine, pa sâm **Bosiljak** nije više dovoljan za naše potrebe. »Nastala je nužda i kod nas, kao kod svih slobodnih naroda, da misli koje hoće da zbiljimize prodru u narod, late se novinskog i osobito državničkog ratila: koji će okupit narod, spravljat događaje umjetnom poukom i mudrim razlaganjem, navadajuć ga na misli i na djela sebi najprikladnija i najkorisnija«.

Posle isticanja da izneta načela podstiču pokretača na izdavanje **Glasa Hercegovca**, a ne nikakvi osobni interesi, u produžetku se kaže da će pored toga »najpoglavitija dužnost« lista biti da poštuje svačije osobine držeći se one »Brat je mio koje vere bio«. Nije, ipak, jasno šta se htelo reći na kraju rečima: »i ova naša junačka postojbina poštovat će svačije osobine«, da li je riječ o nezgrapnoj formulaciji ili nečem drugom? Ali je zato osobito važno kazivanje da će list svaku prepirku gledati »zaodjet plaštom ljubavi, jer samo ljubav zna nositi blagoslo-

vljene plodove slobode i blagostanja«. Dužnost je lista dokazati »da mi neradimo nit o razdvajanju niti o mržnji, nego o sjedinjenju i bratinskoj ljubavi i da mi hoćemo tu sviest udahnuti celom narodu našem«.

Kad se radi o sadržaju, list obećava da će i o najmanjem selu iznositi verno sve što se događa, ne prećutkujući ni nepovoljne stvari. »Ali neka nitko ne traži od nas da uzmnažamo mjestne mržnje, da služimo njegovoj ličnoj zlovolji koje porađaju otrovnih mržnji i bezplodnih sukoba«. Kao naslednik **Novog hercegovačkog bosiljka Glas Hercegovca** »skupljat će po narodu našem zakopano bogatstvo našeg milozvučnog jezika, te narodne pjesme, pripoviedke itd. priobćat će u podlisku«.

Istaknuto je posebno da će list održati svoju nezavisnost, ali i pružiti podršku novim vlastima: »u svim plemenitim težnjama, za moralno i materijalno stanje naše postojbine, mi ćemo vladu podupirat, eda čim prvo izvede djelo našeg preporoda«.

Izloživši program u opštim crtama, izdavač je ujedno objavio da list proglašava političkim. Viša vlast nije još rešila podnetu molbu za promenu naziva **Glas Hercegovca**, stoga će list jedno vreme izlaziti pod starim imenom, samo od današnjeg dana postaje politički, te će »u napried primati rado uvrstbe, članke i novine političke«. Radeći na pomenutim zadacima, on je uveren da će vršiti svetu dužnost prema narodu i u tome biti obilato potpomognut, podržan, posebno od svesnih rodoljuba koji treba da perom i savetom budu listu desna ruka. Pošto je istakao potrebu složnog rada svih na unapređenju napuštene postojbine, izdavač na kraju obećava da će nastojati da list bude što ukusniji i u povećanom obimu, a uz staru pretplatnu cenu, kao što se vidi po upravo izdanom broju.²⁰⁾ Ovo proširenje jednog slabo stojećeg lista omogućio je režim izvesnom subvencijom, koju će list i kasnije jedno vreme uživati.

Interesantna je ideja o listu za sve Hercegovce, nešto slično u Bosni nije se u ovo vreme nigde pojavilo, pa iako nije moguće dokučiti kojim kanalima je ideja prolazila pre konačnog oblikovanja, nema nikakve sumnje da su u izradi te koncepcije režimski predstavnici odigrali važnu ulogu. Pošto je stvar smišljena i dogovorena, potrebne formalnosti su brzo izvršene. Molbu za promenu naziva lista u **Glas Hercegovca** don Milićević je datirao 26. avgusta 1885, a mostarska Okružna oblast je već sutradan istu uputila Zemaljskoj vladi na rešenje, dok je usvojeni politički program 29. avgusta objavljen u listu. Zemaljska vlada sad se požurila i 5. septembra izdala rešenje mostarskoj Okružnoj oblasti kojim se don Franjo Milićević ovlašćuje da svoj sedmični list **Novi hercegovački bosiljak** nazove buduće **Glas Hercegovca**.

Karakteristično je da Zemaljska vlada u svom rešenju ukazuje na raniju konstataciju Okružne oblasti da list ne raspolaže s potrebnim redakcijskim snagama za izdavanje političkog lista, a kako se zbog promenjenog naziva u **Glas Hercegovca** ne sme dopustiti nikakva sumnja da se ne radi o listu koji zastupa poglede i interese svih delova tamošnjeg

²⁰⁾ **Novi Hercegovački bosiljak**, II/1885, br. 35, kolovoz 29.

stanovništva, zadaća je Okružne oblasti da pazi na tendencije i stavove koje će list zastupati, zatim da mnogo više nego dotad utiče da sadržaj lista bude prikladniji, naročito da pazi na političke članke. Od Zemaljske vlade pozvana je Okružna oblast da prilikom preventivne cenzure, koju obavlja Gradski kotarski ured, intelektualno potpomogne redakciju na taj način što će popravljati neprilične članke, političke pre svega, dopunjavati poneku vest, odnosno na bilo koji način pomagati uredniku, takođe i u tom pogledu da može uvek neko pitanje obraditi u duhu režimskih želja i ciljeva. S rešenjem o promeni naziva lista u **Glas Hercegovca** saglasilo se dopisom od 12. septembra i Zajedničko ministarstvo²¹⁾.

Promenu je objavio i zvanični list (**»Sarajevski list«**) donoseći u belešci **»Politički list u Mostaru«** vest **Novog hercegovačkog bosiljka** da će postati politički i promeniti ime u **Glas Hercegovca**. Od izloženih stavova političkog programa poentira se obećanje da će novi list izbegavati prepirku, kako bi dokazao svetu da ne radi na razdvajanju nego o sjedinjenju i bratinskoj ljubavi, pošto želi da tu svest udahne celom narodu. Naglašeno je da će list ostati i dalje nezavisan, ali i da će pomagati Vladu u svim njenim poduhvatima radi što bržeg izvršenja preporodnog dela za kojim ide. Pošto je ukazao na obećanje da će **Glas Hercegovca** u podlisku donositi umotvorine iz naroda, pisac beleške na kraju kaže: **»Našem novom drugu želimo sreće i lijepa odziva, a što smo nekad preporučili »Bosiljku« to preporučujemo naročito »Glasu Hercegovca« neka se dadne čuti odista — hercegovačkim čistim narodnim jezikom.«**²²⁾ Jezik, međutim, ostaće kroz celo vreme bolna tačka lista.

Iz objavljenog programa vidi se da novi politički list, iako po svemu hrvatski (smer, jezik, pismo, pravopis), izbegava namerno, svakako po traženju režima, da išta o tome određeno kaže. Dok je **Vatan** muslimanski, a **Prosvjeta** bez ograde srpski, **Glas Hercegovca** programski insistira na jedinstvu celog naroda, bez obzira što u njemu postoje neke osobenosti, ali taj narod ostaje zasad anonimn, obeležen samo pridevom **»naš«**. Nema sumnje, urednik misli na narod hrvatski, ali se ponaša kao da zbog nečeg nije vreme da to i otvoreno kaže. Kako su posle ustanka 1875. godine u javnosti bile na dnevnom redu rasprave o naciji (narodnosti), uopšteno čak i u ovom listu, može se samo nagađati, slutiti zašto je tako postupljeno. Čini se da je režim insistirao na tome da list nastavlja tradicije **Bosiljka**, koji je, kao što se zna, pokrenut kao zajednički list za sve narodne grupe, iako to stvarno nije nikad bio. Za neisticanje hrvatskog imena u prvom momentu bilo je svakako i drugih razloga, od kojih ću dva ovde pomenuti: ime hrvatsko, osim uz dalmatinsku granicu, nije bilo ni kod katoličkog sveta dovoljno prošireno ni poznato, a s druge strane, u ovom kraju su do pripajanja znatnog dela Hercegovine Crnoj Gori za prošlog ustanka bile i ostale vrlo izrazite srpske političke težnje.

²¹⁾ ABH — Zaj. min. br. 6778 BiH 1885; akt Zem. vlade br. 21889/I iz 1885.

²²⁾ **Sarajevski list**, VIII/1885, br. 99, septembar 4 (august 23).

Izdao je don Franjo Milićević pod starim imenom još dva broja lista, 36. i 37, i na uvodnom mestu ovog poslednjeg od 12. rujna 1885. odštampano krupno da će naredni broj lista izići pod nazivom **Glas Hercegovca** i pri tom nastaviti broj i tečaj dotadašnjeg **Novog hercegovačkog bosiljka**. U istom povećanom novinskom formatu list se pod novim imenom pojavio kao 38. broj od 19. rujna 1885, štampan lepim slovima latinicom (ćirilice više nema), na čvrstoj hartiji, i produžio da jednom sedmično izlazi. U zaglavlju nije imao nikakav podnaslov, ni tada ni kasnije, nego su samo obični podaci o pretplati, rukopisima, adresi uprave, uz karakterističnu, svakako ne mnogo važeću objavu: »Tko neodbi je prva dva broja, obavezan je na predbrojbi za godinu dana«. Na kraju naveden je vlasnik i odgovorni urednik lista don Franjo Milićević i Tiskarna don Franje Milićevića u Mostaru, u kojoj se list kroz celo vreme štampao.

Kao slični politički listovi koji izlaze jednom ili dvaput mesečno, i **Glas Hercegovca** je nastojao da bude informativan u svemu važnijem što se u svetu događalo, u čemu je u prvo vreme uglavnom uspevao. Radilo se o najrazličnijem političkom zbivanju, brojnim važnim i manje važnim događajima i pojavama, naročito onim koje se odnose na aktuelne spoljnopolitičke probleme, na veliku svetsku politiku. Ne upuštajući se u prikazivanje tog sadržaja, što bi ovde predstavljalo opterećenje, može se ukratko reći da su ti svetskopolički problemi iznošeni i komentarisani u listu, o njima se kao važnim savremenim pojavama pisalo iz broja u broj, sve dok ne bi razrešenjem izgubili aktuelnost ili na bilo koji način postali nezanimljivi. Kako je to po prilici izgledalo, neka za primer posluži uvodnik iz 38 (1) broja lista, u kome su uz kratak komentar nanizani važni događaji savremene spoljnopolitičke scene (sastanak ruskog i austrijskog cara u Kromjerižu i njihov doprinos svetskom miru, Španija i Karolinška ostrva, Francuska i ideja revanša, italijanske kolonijalne težnje, nemački nemiri u Češkoj). Pored uvodnog opšteg političkog pregleda, list je i posebno, u zaokruženim člancima, prikazivao važnije političke događaje u pojedinim austrijskim zemljama, a zatim je pod naslovom »Pogled po svietu« iznosio markantnije političke događaje u raznim državama, odnosno gradovima.

Posvećivao je **Glas Hercegovca** dosta pažnje i unutrašnjopolitičkim pitanjima, bilo da je prenosio zanimljive članke iz domaćih listova, bilo da je sâm opisivao i tumačio neke političke pojave. Iz splitskog **Naroda** list je već na početku preneo više članaka pod zajedničkim naslovom »Spojenje Bosne«, u kojima se sa hrvatskog gledišta, uza sve pohvale Srbiji — koja u prošlom ratu nije ipak uspela da zadobije Bosnu, insistira na sjedinjenju Bosne s Dalmacijom i Hrvatskom, a to gledište će i ovaj list sve upornije zastupati. Kako se **Glas Hercegovca** s političkim obeležjima pojavio u vreme odašiljanja velike bosanskohercegovačke deputacije u Slavonsku požegu na poklonstvo caru i kralju Franji Josifu, razumljivo je da list o ovom odaslanstvu daje duže prikaze, iznosi imena deputiraca iz pojedinih hercegovačkih kotareva, obaveštava o prijemima kod vladara i održanim govorima. Kao ostali prorežimski listovi, i ovaj daje deputaciji veliki značaj u pogledu njenog tobožnjeg zauzimanja za

pripajanje, odnosno definitivno uređenje statusa okupirane Bosne i Hercegovine. Duskora će se na ovom mestu pojavljivati oštre i sve žučnije polemike koje će list o nacionalnom pitanju voditi s domaćim i nekim izvanbosanskim listovima.

Iako znatan deo prostora zauzimaju politička pitanja, Milićevićev list, ipak, produžava da i u novom ruhu informiše čitaoce o ostalim zanimljivim pojavama, nastojeći pri tome da pruži što raznovrsnije štivo zabavno-poučnog sadržaja. Za ovo je list bio prikladno uređen, naročito u pogledu rasporeda materijala. Pored stalnih rubrika »Domaće vesti«, »Viesti sa strane«, »Različnosti«, »Strane sitnice«, »Književnost«, zatim uobičajenih beležaka (brzobjavni tečajevi bečke berze, pošte uredništva, priposlanih dopisa, oglasa), list je donosio, u prvo vreme gotovo redovno, i feljton (»listak«), u kome su objavljivane pre svega narodne umotvorine, takođe i poneki etnografsko-folklorni članak, zatim umetničke pesme, pripovedačka i druga proza, originalna ili prevedena (prevodi većinom s italijanskog), književne objave, beleške i sl. Već u 38 (1) broju **Glas Hercegovca**, da pomenem uzgred, donosi »listak« pod naslovom »Poslovice bodulanca«, što ih je skupio Frano Radić na Braču.

Kao urednik, don Franjo Milićević je u **Glasu Hercegovca** za celo vreme imao izvestan broj dobrovoljnih pomagača. Jedan od glavnih saradnika lista Ivan Milićević-Aziz seća se posle više od četiri decenije kako mu je kao gimnazijalcu stric don Franjo o ferijama, odlazeći u banju na lečenje, poveravao upravu štamparije i lista. Prema tom sećanju, Ivan je pisao za list izvorne pripovetke iz hercegovačkog života, proveodio s italijanskog (»Bergamske pripovetke« od Kantua), zatim prevodio pripovetke od Sjenkjeviča, a osim toga pisao članke s istorijskom pozadinom, prikaze knjiga (kao narodne pesme »Smailagić Meho« koju je izdao dr Fridrih Kraus), uz to i razne sitne beleške, dok je prilikom smrti don Mihovila Pavlinovića 1887. g. spevao i u listu objavio sonet u slavu pokojnika. U prisećanjima na taj rad Ivan Milićević posebno ističe da je u nekoliko brojeva **Glasa Hercegovca** objavio raspravu o prezimenima, na koju se u zagrebačkom **Vijencu** osvrnuo dr Tomo Maretić i o tom zatim pisao u **Radu** Jugoslovenske akademije.²³⁾ Većina saradnika na listu je anonimna, kako ona iz redova đачke omladine, tako i ona iz reda franjevacu, učitelja i ostalih građana. Spominje se da je u 1887. god. objavljenu pripovetku »Pop ilija i top Zelenko« napisao »Ahmed-beg Deftedarević, đak V razreda Sarajevske gimnazije,²⁴⁾ dok pesma od dve strofe u čast dolaska prestolonasledničkog para u Sarajevo u junu 1888. g. nosi potpis Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka.

Što se tiče saradnje franjevacu, treba imati na umu da je njihov organ već rano napao urednika Milićevića i njegov list. Iznoseći brojne jezičke greške iz nekog broja **Glasa Hercegovca**, urednik franjevačkog lista dodaje ... »Nije li to divno ... strašilo. Pa se još taj urednik usuđuje kome šta prigovoriti! Ljudi, za što novac dajete? Iza toga broja stigao nam je drugi, pa druga i treća strana sasvim biela, a to je **Glas Herce-**

²³⁾ Spomenica Prve gimnazije, n. d. str. 50.

²⁴⁾ Spomenica, n. d. str. 50.

govca». ²⁵⁾ No, i pored toga, jedan broj franjevacu saradivao je u **Glasi Hercegovca**, pored ostalih i fra Josip Dobroslov Božić, koji je početkom devedesetih godina pod svojim potpisom objavio ovde nekoliko odlomaka iz svoga rada »Arbanija«, čije objavljivanje kao knjige nije kasnije bilo dopušteno.

Odnos koji je don Franjo Milićević pri izdavanju **Glasi Hercegovca** Uspostavio s vlastima nije bio tako jasan a ni prost (kako se savremenici u početku činilo. Prihvatanje »oslobodilačke« misije okupatora, potvrđivane u duhu vremena na bazi katoličanstva i hrvatstva, omogućilo je približavanje lista režimu, kome će se on formalno u svemu prikloniti i njegove političke i ostale stavove zastupati, braniti. Nije moguće određeno reći kako je do ove sprege došlo, ko je bio njen inicijator. Ali ne može biti nikakve sumnje da je povezanost lista s režimom, od savremenika naslućivana, stvarno postojala na osnovu obostrano izraženih želja i ciljeva, koji su među sobom prethodno morali biti usaglašeni. Pokazalo se, međutim, brzo da na sklopljeni sporazum s obe strane nije jednako gledano, među partnerima su s toga počele izbijati nesuglasice i svojom težinom potresati, razgrađivati uspostavljeni sklad.

Korektan i prisan po izgledu, odnos don Milićevića prema vlastima nije otpočetak bio dovoljno ni iskren ni srdačan, pa prema tome ni zasnovan na poverenju koje je neophodno u ovakvim prilikama, naprotiv, on je u sebi nosio klice nesporazuma koje će potajno tinjati, narastati, i doskora naći mogućnosti za javno probijanje i odušku. Genezu ovih razlika, njihov postanak i produbljivanje nije moguće potanje pratiti, takođe ni bliže odrediti njihovu suštinu, ali ne može biti sumnje da je do nesuglasice moralo doći čim su na videlo izbila različita gledanja na cilj koji se listom želeo postići. Vršeci preventivnu cenzuru, nadležna upravna vlast u Mostaru je u prvo vreme imala uticaja na utvrđivanje lista, kako je to želela i naredila Zemaljska vlada, pa iako se ne može znati u kojoj meri je to činila, sme se posigurno tvrditi da je urednik Milićević postepeno izmicao tom uplitanju vlasti i sve više sâm, po svom ukusu i nahođenju, uređivao list. S nastojanjem da se oslobodi neželjenog tutorstva vlasti, on je povremeno, i sve češće, izazivao incidente i zbog toga kod moćnih upravljača stvarao protiv sebe neraspoloženje, mrzovolju, pa i ozlojeđenost. Takav obrt nije, naravno, nastao odjednom, nego se na pogodnom terenu taložio i pripremao kroz duže vreme.

²⁵⁾ **Glasnik jugoslovenskih franjevaca**, III/1889, br. 12, str. 205. U narednom broju ponovljen je napad, i, pored ostalog, rečeno: »Što su izrekla medena usta, a napisalo zlatno pero g. Don Franje Milićevića na naše izpravke štampane u 12. br. pr. g. to može, tko hoće čitati sa ogavnom ugodnošću u 50. broju »Glasi Hercegovca«. Ama ljudi! pravo veli ona stara naša: čeg je puno srce onog i usta, ili: medena usta medeno i sbore. Kakvo ulišće onake i pčele. Nego se vidi, da će se popraviti. U tom 50. broju neima više nego nešto preko stotine = nisu to samo tiskarske pogriješke. Ide se napred, ide!?» (**Glasnik jugoslovenskih franjevaca**, IV/1890, br. 1, str. 15).

Tekle su stvari skladno sve dok je urednik Milićević misao o jedinstvu naroda u Hercegovini, podstaknutu i podržanu upravo od režima, propovedao u **Glasu Hercegovca** pomirljivo i nepristrasno, na način kako je izložio u svom programskom članku. Ali, i pored toliko isticane tolerantnosti, on je već rano stavljao do znanja da će u nacionalnom pitanju zauzeti nepomirljiv, ekskluzivan stav. O narodnosti, tada vrlo aktuelnoj temi, govoreno je u listu na više mesta i isticano da se ona, kao značajna pojava savremenog života, ne može zatajiti, ipak, uza sve to, narodnost po imenu nije kazivana već je prepuštena istoriji, toj učiteljici života, da kaže i zasvedoči o kojoj je narodnosti ovde reči. U sklopu ovog razmatranja napadano je nerazumno mešanje vere s narodnošću, iz čega nastaju teške razmirice, nepotrebno raspirivanje strasti, iako ne može biti nikakve sumnje da smo svi, bez razlike vere, sinovi jednog istog naroda. U širenju i popularisanju ove misli, narodnost je neizbežno izlazila iz dotadašnje anonimnosti, a stalnim insistiranjem na pripajanju okupirane zemlje Hrvatskoj, list je u sve ekskluzivnijoj formi razvijao tezu o narodnom jedinstvu tvrdeći, sad već otvoreno, da je Bosna i Hercegovina hrvatska zemlja koja pripada isključivo hrvatskom narodu.

Identifikovanje misli o narodnom jedinstvu s hrvatskom u listu iza kojeg je, znalo se, stajao režim ne samo da je izazvalo buru protesta s raznih strana nego i dovelo u nezgodan položaj vlastodršce, koji su polazili od faktičkog stanja u zemlji i zvanično podržavali politiku tolerantnosti među versko-nacionalnim grupama. Do izvesnih incidenata dolazilo je i pre nego se don Franjo Milićević javno nacionalno iskazao i zaplovio velikohrvatskim vodama. Kao primer mogu se navesti dva slučaja iz g. 1888. Tada je **Glas Hercegovca** u 32. broju od 8. avgusta neprikladno donio na uvodnom mestu neko »previšnje ručno pismo« na zajedničkog ministra finansija, a osim toga na drugom mestu istog broja prikazao svečanu proslavu 900. godišnjice pokrštenja Rusa i u vezi s tim doneo tekst pozdravnog telegrama koji je biskup Štrossmayer poslao u Rusiju. Zamerajući što je preventivna cenzura propustila te članke, Zemaljska vlada je dopisom zatražila od mostarske Okružne oblasti da se ubuduće na ta osetljiva pitanja najveća pažnja obraća.²⁶⁾

Za novu intervenciju vlasti dao je zatim povod **Glas Hercegovca** kad je u narednom 33. broju od 16. avgusta usledilo više zaplena od preventivne cenzure i ta mesta redakcija ostavila prazna, nepopunjena novim tekstom. Konstatujući ovu neobičnost, Zemaljska vlada ističe u aktu na Okružnu oblast da se nikako nije smelo dopustiti da list s takvim belinama iziđe jer to, očigledno, daje povoda neprijateljski raspoloženim elementima, domaćim i stranim, da o prilikama u zemlji stvaraju nepovoljne zaključke. Ovo treba da ima stalno na umu Grdaski kotarski ured kao cenzurska vlast i da obavezno traži popunjavanje svih belina, a osim toga i da redovno izveštava višu vlast o sadržaju zaplenjenih članaka. U vezi s ovim, Zemaljska vlada traži da se opomene urednik Milićević da bi produženje ovakvog rada neminovno imalo za posledicu oduzimanje

²⁶⁾ ABH — Zem. vlada br. 1064 res. 1888.

koncesije i obustavljanje odobrene subvencije. Na kraju Zemaljska vlada ukazuje da nije trebalo objaviti ni članak o ujedinjenju Hrvata i Srba, već ni zbog toga što je u njemu sadržan jedan dopis iz zagrebačkog **Srbobrana**, a tome listu je oduzet post-debi za Bosnu i Hercegovinu.²⁷⁾ Prema sećanju Ivana Milićevića, Zemaljska vlada je 1888. g. bila obustavila **Glas Hercegovca**, ali je urednik nekako izmolio da list i dalje izlazi.²⁸⁾

Stvari su posle svega krenule neočekivanim putem, uz zagonetnu tolerantnost režima, za koju bi se jedva moglo naći neko opravdanje. Ne samo da su bez dejstva, ostale opomene Zemaljske vlade, nego se i list **Glas Hercegovca** uz izdašnu materijalnu potporu režima našao u položaju da radikalni hrvatski politički kurs javno obeleži. Da bi pokazao svoj razmah i ekspanziju, **Glas Hercegovca** je od 1. avgusta 1890. izlazio već dvaput sedmično, umesto jedanput kao dotad, a ovo znatno proširenje, sada se zna, omogućio je upravo režim tim što je listu povećao subvenciju i istovremeno mu odobrio i isplatio jednu akontaciju u znatnom iznosu. Mostarski gradski kotarski predstojnik Foglar (Foglar), koji kao cenzor daje ove podatke, kaže u jednom izveštaju da mu se s pravom može prigovoriti što je listu isposlovaio ovu i ostale povlastice, jer su iz toga proizašle veoma teške posledice: zbog povlastica kojima je obasipan, Milićević se ponašao kao da vlast ne može imati ništa ni protiv njega ni protiv njegova lista, pa je s takvim uobraženjem postajao sve slobodniji od vlasti.²⁹⁾ Naravno, ovakvo urednikovo ponašanje imalo je za posledicu gomilanje ekscesa s vlastima, o čemu predstojnik Foglar ponešto govori u nekoliko svojih izveštaja.

Kao što se moglo i očekivati, **Glas Hercegovca** je posle proširenja obraćao veliku pažnju nacionalnom pitanju. Obeležavajući svoju hrvatsku orijentaciju po ugledu na pravašku štampu u Dalmaciji i Hrvatskoj, list je u prikazu političkog stanja bio često subjektivan i u toj meri netrpeljiv da se nije trudio ni da lako uočljiva preterivanja izbegne. Bosna i Hercegovina je hrvatska zemlja, ta osnovna nacionalno-politička misao **Glasa Hercegovca**, sada je u svakoj prilici otvoreno i bezrezervno isticana, i pored toga što je hrvatsko ime iz zemlje, kako se objašnjavalo, usled nezgoda vremena ili zlobe ljudske potiskivano s nastojanjem da ono bude uništeno, skriveno, a sve to radi slabljenja hrvatskog naroda kao celine. Ali tama obmana i laži ne može biti trajna, istina i pravda će posigurno prodreti i hrvatsko ime će se vratiti u ove krajeve. Za potvrdu toga isticano je da hrvatsko narodno ime svetli u svetskoj povesti kao alem-kamen, jer ni jednog drugog naroda nema koji bi mu mogao stati uz bok svojom čistom i sjajnom prošlošću.

Glas Hercegovca zamera Austriji što ne rešava državnopravni položaj okupirane zemlje, koji je i sada, posle toliko godina, neodređen,

²⁷⁾ ABH — Zem. vlada, n. spis.

²⁸⁾ Ivan Milićević: Tiskarna don Frane Milićevića u Mostaru. Mostar i Hercegovina. **Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva** Beograd, XVII/1937, br. 11—12, str. 1055.

²⁹⁾ ABH — Zem. vlada, br. 726 res. 1891.

prema tome čudnovat i neizvestan. U interesu svoga opstanka i ujedinjenja Hrvati kao narod treba da idu na ruku Austriji, stoga list insistira na tome da se prirodnim pripajanjem okupirane zemlje Hrvatskoj okonča sadašnja neizvesnost i tim neprijateljima konačno izbiju iz ruku mnogi propagandni aduti.

Čini se da je izlaženje **Glasa Hercegovca** dvaput nedeljno ostavljalo utisak u javnosti da je isticanjem hrvatske političke orijentacije bilo omogućeno listu da proširi krug svojih čitalaca u Bosni i Hercegovini i, još više, u Hrvatskoj, i pored napada koji su mu otud upućivani od nekih uglednih hrvatskih listova (zagrebačkog **Obzora**, zadarskog **Narodnog lista** i još nekih). Ovo je shvatljivo ako se ima u vidu da je u Hrvatskoj u novije doba, pod uticajem ideja borbenog pravaštva, postojala sve popularnija misao o hrvatskoj Bosni i Hercegovini, a kako se o tom u raznim prilikama govorilo i pisalo, često s pozivom na neke istorijske događaje i pojave, padalo je sve to na plodno tle i u sklopu jedne moćne državne tvorevine hvatalo tim lakše korene što je znatan deo severozapadne Bosne do turskih osvajanja bio naseljen hrvatskim stanovništvom i ulazio u sastav hrvatske države (tzv. Turska Hrvatska). Polazeći od osnovnih ideja pravaštva, nezavisno od stvorenih frakcijskih razlika, **Glas Hercegovca** je isticao takozvano hrvatsko državno pravo i, postajući sve radikalniji, negirao u Bosni i Hercegovini ma kakvo pravo drugim narodima, osim hrvatskog. Ovakvo pisanje godilo je razigranoj mašti nacionalnih fantastičara i potsticalo njihovo vatreno rodoljublje.

U sledu misli koje je razvijao **Glas Hercegovca** svako pravo Srba u Bosni i Hercegovini je negirano ili ignorisano. Izbačena je i ponavljana krilatica da srpstvo nije narodnosna, nego samo verska oznaka i na toj izmišljotini stvarane postavke koje su ponekad imale fantastičan prizvuk. Ali kako je srpska politička misao, uza sve to, postojala i vidno jačala, pa se stvarno stanje ipak nije moglo do kraja ignorisati, Srbe je **Glas Hercegovca** u svakoj prilici napadao, često bezobzirno vređao i ismejavao.³⁰⁾ Uz omalovažavajuće pristupne reči, on je iznalazio i poentirao nepovoljne pojave i događaje među Srbima u okupiranoj zemlji i, naročito, u Srbiji, i bio u tom komentarisanju nepovoljnosti neumoran kroz celo vreme. U listu se često govorilo o doseljavanju Srba u hrvatske zemlje i u brojnim varijacijama na ovu temu probija se i tvrdnja da su oni došljaci i u hrvatskoj Bosni i Hercegovini. Ustajalo se naročito protiv srpske propagande u hrvatskim zemljama, koja je utoliko opasnija što je pomagana spolja, iz Srbije i Rusije. Ukazujući da se u hrvatske

³⁰⁾ Da se pri tom i neukusno postupalo i nije vodilo računa o istini, pokazuje sledeća beleška: »**Dimić**. Dojakošnji učitelj trgovačke škole u Sarajevu Ignjat Dimić na vlastitu molbu odupušten je daljnje službe u ovim zemljama, te je smjesta oputovao u Srbiju — morda za ministra umjesto Pašića« (**Glas Hercegovca**, IX/1892, br. 61, rujan 7). A Dimić, poznati stručni pisac i novinar, nije uopšte otišao u Srbiju nego u Zagreb, gde je kod **Srbobrana** bio saradnik, a po smrti Pavla Jovanovića jedno vreme i urednik lista.

zemlje uvukla pogubna ideja o srpstvu, list se često obara na srpske listove u Hrvatskoj, naročito na zadarski **Srpski list** i zagrebački **Srbo-bran** kao listove koji ne bi trebalo da izlaze u Hrvatskoj.

Dokle se išlo u preterivanju prema Srbima, vidi se i po tome što je **Glas Hercegovca** doskora preneo iz splitskog **Naroda** članak nekog tobožnjeg pravoslavca iz Mostara (potpisan sa »Istinić«), »u kome u istinu saviestni i poštovani gospodin pisac (pravoslavni) jasno i nepobitno prikazuje na temelju povjesnički dokaza, da je Bosna i Hercegovina hrvatska zemlja, te kao pošten čovjek poziva bez razlike sve bosance i hercegovce da se drže svoga hrvatskog prava i da pristanu uz svoga hrvatskoga kralja pod kojim nam je jedini i sigurni spas.«³¹⁾ Članak je donet na uvodnom mestu u seriji napisa pod naslovom »Razbistrimo«. Povodom ovog kićenog i sjajnog dopisa, Zemaljska vlada je poverljivo ukazala mostarskom okružnom predstojniku Isidoru baronu Benku na iskrivljavanje prikaza državnopravnog položaja Hrvatske. Vlada smatra da je u dopisu došla do izražaja velikohrvatska koncepcija poznate Starčevićanske partije, čije ideje kod bosanskohercegovačkih Hrvata prodiru i drugim kanalima, na primer, putem mostarskog Narodnog pevačkog društva. Od preventivne cenzure se stoga traži da ubuduće pri pregledu **Glasa Hercegovca** obrati veću pažnju na ove tendencije i da o mogućim posledicama izvesti direktnim putem urednika don Milićevića.³²⁾

U reagovanjima sa srpske strane omalovažavano je pisanje **Glasa Hercegovca** i sa nevericom primano kazivanje da je Hercegovina hrvatska zemlja. Kako se može tako nešto tvrditi, pitali su se sa čuđenjem Srbi, kad je Hercegovina, danas srpska Toskana, bila nekad vojvodina (hercegovstvo) svetog Save i po tome dobila sadašnje ime. Protivno hrvatskom stavu, oni su složno tvrdili da je Bosna i Hercegovina srpska zemlja i da u njoj žive samo Srbi, bez obzira na versku podelu, i za to navodili istorijske i druge dokaze. Insistirajući dugo na ovom ekskluzivnom stanovištu **Bosanska vila** je kao književni list ignorisala u toj meri **Glas Hercegovca** da se samo u jednom napisu, povodom nekog nezgrapnog dopisa o izgredima bečkih radnika, dotakla ovog lista. »Treba dosta kurazi imati, pa metnuti na naslovnu stranu jednoga lista ovo dično ime, i trpati u njega besmislice, raspirivati mržnju među jednokrvnom braćom, propovijedati vjersku nesnošljivost i širiti hrvatsku ideju u vojvodini svetoga Save«. Istakavši da je to smešno i žalosno, pisac kaže da ovo nije glas Hercegovca niti će to ikada biti, ovo je samo grozna ironija, sprdnja sa krunom jezika srpskog iz Vukovih narodnih pesama itd.³³⁾ I dok se dalje nije osvrtao na pisanje **Glasa Hercegovca**, **Bosanska vila** je polemisala s **Narodnim listom** i **Vincem** zbog njihovih tvrdnja da je Hercegovina hrvatska zemlja.

Kad je pod jesen 1890. g. Dubrovčanin Antonije Stražičić pokrenuo u Sarajevu list **Napredak**, koji je bučno i neodmereno iskazivao srpske težnje, došlo je do žučne polemike između ovog lista i **Glasa Hercegovca**,

³¹⁾ **Glas Hercegovca**, VII/1891, br. 4, siećanj 21.

³²⁾ ABH — Zem. vlada, br. 38, res. 1891.

³³⁾ **Bosanska vila**, VI/1890, br. 13—14, jul 15. i 31, str. 251—252.

koja se povlačila kroz više brojeva. Ističući glasno svesrpske pretenzije, pod okriljem režima — kako se kasnije saznalo, Stražičić je bio u toliko povoljnijem položaju što je srpska misao u Bosni i Hercegovini još za turskog vremena, pod uticajem oslobodilačkih borbi, poprimila politička obeležja izražena u težnji za oslobođenjem i ujedinjenjem svih delova srpskog naroda. Kako je proces formiranja kod bosanskih Hrvata bio u toku, a kod Srba uglavnom završen još pod starim režimom, Stražičić je srpska shvatanja branio uporno i sa romantičarskim zanosom, iako posle političkih promena u vreme okupacije nije za to imao realnog osnova. Vedri optimizam nije Srbe, ipak, zadugo napuštao, svakako zbog vidnog napredovanja na raznim sektorima društvenog života. U isto vreme su srpski izvanbosanski listovi **Branik, Zastava, Srbobran, Delo** i dr.) sluteći iz pisanja **Glasa Hercegovca** za njegove veze s režimom, tvrdili da je taj list pokrenut da pomoću hrvatstva unosi mržnju među srodnim elementima koji do okupacije u ljubavi življahu.³⁴⁾

Spominjem još i zanimljivo svedočanstvo predstojnika Foglara o tužbama protiv **Glasa Hercegovca** koje je slušao i primao prisustvujući kao izaslanik vlasti sednicama odbora mostarske Pravoslavne opštine (svakako posle obnavljanja u g. 1888). Na tim sednicama moglo se često čuti da vlast ispisuje ceo list i da je ona odgovorna za svaku reč i stav, pošto je list Vladin organ. Na ovim premisama stvoreno je veliko nepoverenje pravoslavnih prema konkretnim događajima uz prebacivanje režimu da povlađuje katolike i katoličku propagandu. A u svemu tome prevladavalo je uverenje da za ovim listom stoji vlast, inače, pitali su se oni, zašto se ovakav list najniže vrste ne zabrani.³⁵⁾

Prema Muslimanima, međutim, **Glas Hercegovca** je zauzimao najpovoljnije gledište polazeći od pravaške svehrvatske ideje i Starčevićevih proizvoljnih konstrukcija da su bosanski begovi hrvatsko najstarije i najčistije plemstvo sablje u celoj Evropi. Muslimani su na razne načine hvaljeni, veličana je njihova kultura, poštenje i junaštvo. Kao starosedeoci, oni u Bosni s katolicima predstavljaju najstarije slovensko stanovništvo koje pripada hrvatskom narodu, dok se ovide nije ni znalo za pravoslavne sve do dolaska Osmanlija. Posebno je ukazivano na neke osobine zajedničke katolicima i Muslimanima (na primer, ikavsko narječje), a prećutkivano je sve ono po čemu su Muslimani bliski pravoslavnim. Ovu politiku zbliženja Hrvata i Muslimana nasuprot Srbima podsticao je i režim, pošto je takav stav kao probitačan bio zauzet još

³⁴⁾ U poznatom »Pismu iz Bosne« o **Glasu Hercegovca** je svojevremeno pisao Vladislav Skarić, pored ostalog: »To je jedan list, koji je postavio sebi za zadatak, da širi Hrvatstvo u Bosni i Hercegovini. Naravno kad vlada smatra svakoga Srbina pravoslavne vjere za hajduka — kao što se izvolio izraziti gospodin okružni prestojnik Lazarini jednom vojničkom ljekaru — i buntovnikom, koji upire oči tamo na onu stranu Drine i na Lovćen i Durmitor, onda se može razumjeti zašto se Hrvatstvo u Bosni protežira i smatra za vrlo povoljno po državnu ideju. I Hrvati još imaju obraza da kažu kako ih gone u Bosni. Još kad takav hrvatski listić hvali vladu i njezine ustanove, onda već možete misliti kako stoji kod vlade« (**Delo**, Beograd, V/1895, str. 290—291).

³⁵⁾ ABH — Zem. vlada br. 276 res. 1891.

u vreme okupacije. Iz nacionalno-političkih razloga hrvatski autori u listu su hvalili turski feudalizam, što je godilo begovatu koji je još živeo u feudalnim tradicijama i shvatanjima.

Kako je teza o jedinom hrvatskom narodu u okupiranoj zemlji, bez obzira na verske razlike, postajala zbog opiranja Srba sve manje ubedljiva, a famozni »Istinići« koji »veselo i poštena obraza« priznaju »hrvacka prava na Bosnu i Hercegovinu« bili upravo bele vrane kojima niko nije hteo verovati, **Glas Hercegovca** je utoliko upornije insistirao na hrvatstvu Muslimana, pribrojao ih hrvatskom narodu i svakom prilikom se koristio da to javno kaže i naglasi. On je pripadnost Muslimana hrvatskom narodu uzimao kao nešto razumljivo samo po sebi, u što se ne može nikako sumnjati niti o tom diskutovati. U stvari, osim nevelikog broja pojedinaca, široki muslimanski slojevi nisu u to bili ubeđeni, i kod **Glas Hercegovca** nije se javljala dilema kod isticanja potrebe odlučnog rada i preduzimanja svega što će doprineti pridobijanju Muslimana za hrvatstvo. Tome mogu, svakako, poslužiti Muslimani, koji se već javljaju kao saradnici **Glas Hercegovca** (na primer, Osmanbeg Štafić — možda pseudonim sličan Istiniću). Smatralo se da značajno dejstvo imaju neke u listu objavljene izjave Muslimana u kojima se ustaje protiv srpstva i odlučno brani hrvatsko narodno ime.²⁶⁾ Koristi se za isti cilj i teška prošlost, pri čemu se uz bane i knezove spominju paše i veziri, među sobom zadojeni mržnjom i ratom do istrebljenja (Zrinjski bane, Sokolović paša) kao »tuđe volje sužnji«. Ali prošla su ta vremena i danas katolici i Muslimani pomoću prosvete rade za rod hrvatski.

Zbog sličnih prorežimskih stavova, **Glas Hercegovca** je s uvažanjem susretao muslimanski list na turskom jeziku **Vatan** i iz njega neke napise prevodio i objavljuvao. Na isti način on je dočekao i novi muslimanski list **Bošnjak**, kad se pojavio sredinom 1891. g., pretpostavljajući da će raditi za hrvatstvo. A kada se pokazalo da **Bošnjak** ne ide očekivanim putem, da on, u stvari, pokušava da od naroda u Bosni i Hercegovini stvori novu narodnost, **Glas Hercegovca** je u više polemičkih članaka pobijao takve težnje, koje cepaju i razjedinjuju hrvatski narod i nanose mu štetu. Tako je ovaj mostarski list u nekim člancima, polemizujući s **Bošnjakom**, razložno ukazivao da se narod i jezik ne mogu nazivati po pokrajinskim imenima, jer bi u tom slučaju imali za jedan

²⁶⁾ **Glas Hercegovca**, VIII/1891, br. 81, studeni 28. Pod naslovom »Izjava bosanskih Hrvata Muhamedanaca« iznosi se i sledeće: »I mi se, gospodine uredniče, pridružujemo onoj »izjavi«, koju je donio i »Glas Hercegovca« u br. 77. t. g. naše braće iz bosanske Dubice: Rustan-bega Cerića, Ibrahim-age Pezićia, Ali-bega Kapetanovića, Ahmet-bega Cerića, i dr., te izjavljujemo, da nam nitko o srbstvu i ne govori, a kamo li nam ga nameće. Mi se ne stidimo našeg imena hrvatsko-narodnog, kao što ga se stide, opojni vjerskim fanatizmom, neki naši zemljaci, Srbima prozvani, nagovorom srbske propagande. — Mi smo pripravnici za naš narodni ponos i krv proliti, a ne uzmaći sa branika, kao Srbi iz Slivnice i Pirota. — Nazovi, vi, Srbi, jezik i usta, a pamet u glavu! — Bosansko Posavlje 16/11. 1891. — Više nas Muhamedovaca za sve Posavlje« (Nije ipak niko potpisan).

jedini hrvatski narod na desetine pokrajinskih imena.³⁷⁾ **Glas Hercegovca** je u više prilika na razne načine ponavljao svoju tezu o nacionalnom pitanju u Bosni i Hercegovini.

I pre nego će između oba ova prorežimska lista doći do prećutnog sporazuma na hrvatskoj osnovi, **Glas Hercegovca** je, podvlačeći da će u budućnosti biti slavno nazivati se Hrvatom, pozvao muslimanski **Bošnjak** neka se lati posla oko širenja hrvatstva, pa će njegovo ime postati časno i slavno, neumrlo u povesti naroda našeg. »Još je vrijeme »Bošnjake« — kaže se na jednom mestu — da prigriliš svetu ideju hrvatstva, da razviješ barjak ne okaljanog patriotizma hrvatskoga, na kojem neka bude napisano naše geslo: Bog i Hrvati.«³⁸⁾

Da se **Glas Hercegovca** kao pravaški list sukobljavao i sa hrvatskim listovima koji nisu zastupali tu ideju, pokazuje slučaj s **Obzorom**, najuglednijim hrvatskim listom toga vremena. Nezadovoljan stavovima i načinom uređivanja, **Obzor** se osvrtao na pisanje ovog hercegovačkog lista i uz postavljene primedbe davao i neke savete. Osećao se **Glas Hercegovca** revoltiranim zbog ovog pokroviteljstva i svom žestinom napao je **Obzor** i »Obzoraše«, koji nisu ništa doprineli za izobrazbu bosanskohercegovačke hrvatske mladeži. Kao Srbin i rusofil, **Obzor** nabacuje pogrde na **Glas Hercegovca** i ne samo da ne potpomaže hrvatsku štampu nego je i ruši svojim člancima o Srbiji i Rusiji. **Obzor** se ulaguje Srbima, daje im svuda prvenstvo i sutra bi Hrvate izdao kad bi do njega stajalo. Spominje se ruski jaram nad Poljacima i drugim narodima i odbacuje misao da bi Austrija radila na ponemčenju i pomadžarenju Bosne. Misli li **Obzor** da bi Srbi bili bolji kad bi došli u ove pokrajine... Ne prima savete da se urednici i saradnici **Glasa Hercegovca** okanu novinarstva za koje da nisu sposobni itd.³⁹⁾ U jednom kasnijem napisu **Obzor**, zastupajući tezu da su Hrvati najkulturniji na jugu i da je kultura i prosveta najbolje oružje za napredak hrvatstva, kaže, pored ostalog: »Toj misiji u Bosni — priznati će i najnepristraniji — nezna da se odazove, nezna da ju vrši »starčevićizam«: on je pače ruši. Toj se zadaći pak najmanje znade odazvati nesposobni i tiesnogrudi »Glas Hercegovca.«⁴⁰⁾

S pisanjem **Glasa Hercegovca** nije ni vlast mogla biti zadovoljna. Zapazilo se uskoro da su neki stavovi, izneti u listu, odudarali sve više od političkih načela koja je vlast javno zastupala, a to joj je tim neugodnije padalo što se znalo za njene veze s ovim listom, kome je na razne načine pružala podršku. Može se ovo posigurno tvrditi, iako je neke tonove tog pisanja već na početku inspirisao sâm režim, uveren da će svojim moćnim uticajima držati urednika i list pod kontrolom. Posle nekoliko godina, don Milićević je, protivno ovom očekivanju, postajao samostalniji i svojim listom sve manje zadovoljavao vlastodršce sadr-

³⁷⁾ **Glas Hercegovca**, VIII/1891, br. 4, siečanj 21.

³⁸⁾ **Glas Hercegovca**, IX/1892, br. 12, veljača 13.

³⁹⁾ **Glas Hercegovca**, VIII/1891, br. 58, kolovoz 2.

⁴⁰⁾ **Obzor**, XXXII/1891, br. 270.

žinski i načinom uređivanja, i pored toga što je preventivna cenzura sad mnoge napise precrtavala i izbacivala. Iz ovog razloga je gradski kotarski predstojnik Foglar, odgovoran za obavljanje preventivne cenzure, došao u položaj da se pred višim vlastima pravda za taj posao, pri čemu je nastojao, pored ostalog, da osvetli karakter i tendencije lista, kao i ličnost redaktora i njegov odnos prema vlastima.

Iz međusobnih, uglavnom službenih dodira predstojnik Foglar je kao cenzor stekao dosta nepovoljno mišljenje o uredniku don Milićeviću i njegovom **Glasu Hercegovca**. Vodeći politiku prema vlastitom nahođenju, Milićević se nije obzirao na službene stavove, i u listu je ustajao naročito protiv državnopravnog položaja obaju pokrajina, uz to i demonstrirao protiv raznih uredaba nove uprave, i pri svemu se ponašao kao pravi gospodar kome niko od vlasti ništa ne može. Foglar ukazuje na članke iz lista izbačene od cenzure, koji na karakterističan način govore koliko je Milićević ignorisao sve od vlasti upućivane pouke, opomene, pa i pretnje. List je uređivan na nepriličan način, u njemu su dolazile do izražaja negativnosti koje prate neke listove iz susedstva, kao namerna površnost, netaktičnost, naduvenost. Neodmerenim polemikama s srpskim listovima, **Glas Hercegovca** je podsticao vodeće katoličke krugove, naročito sveštenstvo s biskupom Buconjićem na čelu, da se tuže na rdavo stanje pod novom upravom i tvrde pri tom da se katolici potiskuju, a Srbima sve dozvoljava, što svakako nije bilo tačno. U stvari, list je serijom svojih članaka pod naslovom »Razbistrimo« izazivao pravoslavne, koji su se njima osećali povređenim.

Ukazujući na preširoko polje rada koje je Milićeviću ostavljeno, Foglar postavlja pitanje šta ovaj list znači i u čemu treba da koristi režimu. Kako on misli, **Glas Hercegovca** nije organ sveštenstva, ni uopšte neke katoličke grupe — umereno ili ekskluzivno hrvatske, on ne deluje ni u verskom ni u nacionalnom smislu, ne doprinosi ništa preporodu, ne sadrži ni poučne ni beletrističke priloge, on se sada bavi, podvlači se s ogorčenjem, preštampavanjem teksta berlinskog ugovora, članaka o Albaniji i slično. List zapostavlja i lokalnu hroniku, koja ga se malo tiče, ignoriše sve što je od opšteg interesa i važnosti za upravu, prosvetu, trgovinu itd., a svoj najveći trijumf vidi u bezvrednim ali razdražujućim svadama s drugim sličnim novinama, uz to stavlja sebi za zadaću da prikaže kako je narodu rdavo pod novom upravom. Istina, on to čini zaobilaznim, manje upadljivim putem, jer uživa od uprave materijalnu pomoć. Za ilustraciju tih postupaka navodim da je preventivna cenzura krajem novembra 1891. g. izbacila iz **Glasa Hercegovca** dve proklamacije iz vremena okupacije (carevu i vojnog komandanta Filipovića), koje je list nameravao doneti pošto je pre toga, bez naročitog povoda i razloga, preštampao tekst berlinskog ugovora, iako je to sve objavljeno u I knjizi »Glasnika zakona i naredaba« i za preštampavanje u jednom lokalnom listu nije postojala nikakva potreba. Ali tim je, misli cenzor, urednik hteo pokazati kako su u zemlji od okupacije povećane razne dažbine, pa prema tome i pogoršan položaj naroda, što je svakako u vezi s protestnom akcijom koju u zapadnoj Hercegovini vodi jedan katolički sveštenik.

Posebno je nezgodno što **Glas Hercegovca** diskreditira režim i nanosi mu veliku štetu. Razdražljivo deluje sve što Milićević piše, naročito njegove neodmerene polemike sa srpskim listovima i optuživanje srpskog plemstva an blok zbog tobožnjeg gravitiranja prema vani. I pored precrtavanja i izbacivanja od strane preventivne cenzure, opet je toga polemičko-svadalačkog dosta ostajalo i listu davalo ton. A najgore je to što se u javnosti stvorilo mišljenje da je to list koji stoji dobro kod režima i uživa njegovo poverenje i milost. Upravo na tom uverenju, kao i okolnosti da urednik pripada svešteničkom staležu — što je kao nepovoljno za režim osuđivano, zasnivao je don Milićević svoje drsko ponašanje prema svim dobronamernim predlozima i opomenama režima, znajući posigurno da će upravi biti potureni i na nju svaljena odgovornost za sve nedolične stavove i tendencije iskazane u listu. List je, misli cenzor, zaista beznačajan, ali ako se optužuje za neke stavove, Milićević je tada uvek u drugom planu a glavna odgovornost pada na vlast koja se s tendencijama lista identificira.

Zanimljivo je Foglarovo tvrdjenje da se sve više uveravao, dolazeći u bliži dodir s Milićevićem, da je lakše izići na kraj s otvorenim neprijateljima režima, kao što su Šešelj i Spužević, nego s ovim eksfratrom, čija lojalnost i odanost ne vredi ni jednog krajcara a koji na sramotu svoga staleža nosi svešteničko odelo, pod kojim traži i nalazi imunitet za svoju neobrazovanost, netolerantnost i mržnju. Kod se uzme u obzir cenzorova žalba da je zbog ovog lista i veza s njim poljuljan njegov ugled kod domaćeg življa, biće razumljiva izvesna preterivanja koja su neizbežna u sličnim poverljivim izveštajima.

Dajući još nekih pojedinosti, takođe i ponavljajući iste stvari u više varijanti, Foglar je na kraju, na osnovu izloženog, predložio preduzimanje konkretnih mera prema listu, pre svega smanjenje odobrene subvencije. S njim se složio i okružni predstojnik baron Benko koji, dostavljajući izveštaj Zemaljskoj vladi, podvlači da je Foglar tačno opisao držanje don Franje Milićevića i težak utisak koji svojim nedoličnim sadržajem ostavlja taj za oficijelni smatrani list **Glas Hercegovca**. Benko potvrđuje da je Foglar sve prilike svestrano i tačno opisao, i sa svoje strane samo dodaje da je šteta za svaki krajcar koji se izdaje za ovaj list, dok je bezizgledno svako staranje cenzorskih vlasti da se pomoću don Franje postigne pristojan i čitljiv list koji ne bi, kao sada, izazivao neprilike i zlu krv prema upravi. Najbolje je, smatra okružnik, ako se obustavi isplata subvencija, posle čega bi **Glas Hercegovca** prestao i verovatno je da bi se našao neki pristojan i koliko-toliko obrazovan pojedinac za pokretanje jednog lista katoličkog pravca, kome bi se mogla pružiti potpora.⁴⁾

Okružni predstojnik Benko je ponovio svoj predlog dostavljajući novi izveštaj predstojnika Foglara s otiscima zaplenjenih članaka iz jednog broja **Glasa Hercegovca** uz obrazloženje pojedinačno svake zaplene ističući, sad još odlučnije, da uviđa samo jedan probitačan izlaz iz svega, uskraćivanje koncesije don Franji Milićeviću. Kako bi on u

⁴⁾ ABH — Zem. vlada, br. 726 res. 1891.

tom slučaju napustio Mostar, ostalo bi slobodno mesto za osnivanje jednog novog lista, pogodnog i lojalnog. Zemaljska vlada, međutim, nije još bila za predlagane krajnje mere. Uzimajući na znanje ekscese koje je dod Milićević sa svojim listom činio u poslednje vreme, ona je dopisom od 18. decembra odobrila rad cenzorskih vlasti i predstojnika Foglara uputila da Milićeviću ne isplati sledeću ratu odobrene subvencije, što je imalo da predstavlja ozbiljno prethodno upozorenje.⁴²⁾

Don Milićeviću bila je ovo šansa da sredi stvari, ali kako se on nije dao »urazumiti«, nego je na isti način produžio da izdaje **Glas Hercegovca**, izgubio je, verovatno, potporu pre isteka g. 1892, u kojoj je i inače nešto manje brojeva izdao. List je zapadao u ozbiljne tegobe i neprilike, pre svega zbog nemarnosti pretplatnika, a i nekih drugih razloga. Uspevši da »neokaljanu zastavu čistog rodoljubja vije«, kako se pohvalio krajem godine u belešci »Našim čitaocima«, list ipak daje unekoliko naslutiti probleme s kojima se već nosi: »Sva naprežanja naših protivnika, sve nepogode tiskarske nemogoše dovesti naš list na rub propasti. Ni bure ni oluje koje je naš list ove godine pretrpio nijesu učinile da smalakšemo. Nas sve to nije smutilo ili oslabilo. Mi smo se pokoravali udarcem okolnosti, ali nismo nikada gubili nadu u bolju budućnost i podporu sa strane čitatelja. Nadamo se pouzdano da će rodoljubi, a u prvom redu čitaonice po Hercegovini i Bosni, po Banovini i Dalmaciji priskočiti predplatom nama u pomoć, da time osjeguramo obstanak lista.«⁴³⁾

★

Ali, to su bile samo varljive nade. Izgubivši podršku vlasti, don Milićević je sa **Glasom Hercegovca** doživljavao razne neprilike i u naredne dve-tri godine jedva održao list, koji je i sadržajno i tehnički sve jadnije izgledao. Broj pretplatnika nije bio velik ni ranije, u vreme proširenja lista i na politička pitanja, sada se taj broj osipao, smanjivao uporedo s pogoršanjem kvaliteta lista. Kako pretplata i oglasi kao jedini izvori prihoda nisu obezbeđivali ni najskromnije materijalno pokriće, list je kopneo, srozavao se, ali i životario, svakako na račun štamparije, čija su postrojenja nemilice iskorišćavana i nisu obnavljana ni koliko je neophodno za prosto održavanje. Iz ovog razloga tehnička izrada lista bila je vrlo slaba, ispod svih normi, slova izlizana i delom polomljena, a štampa neujednačena, tako da su pojedini brojevi bili nečitki, šareni, s belinama. Za ilustraciju krajnje beznadnog stanja u koje je zapao list navodim početnu rečenicu iz »Poziva na pretplatu«, objavljenog početkom 1895. g. na uvodnom mestu: »Pošto nas je g. 1894. zapustila i sirotim ostavila, nama nije drugoga već se skrušeno providnosti Božjoj preporučiti i našoj maćiji 1895. u zaokrilje dati.«⁴⁴⁾

I pored očajanja u koje ga je, kao što se vidi, bacilo stanje lista i štamparije, don Franjo Milićević se nije predavao nego i dalje ostao

⁴²⁾ ABH — Zem. vlada br. 811 res. 1891.

⁴³⁾ **Glas Hercegovca**, IX/1892, br. 81, prosinac 28.

⁴⁴⁾ **Glas Hercegovca**, XII/1895, br. 1, siećanj 3.

na poslu pokazujući ne malu izdržljivost. Čini se da Ivan-Aziz ne preteruje odviše u rodbinskom zanosu kad za svoga strica tvrdi da je »bio odlučan, postojan, tvrd i nesalomljiv u svemu, što je zamislio i kanio učiniti«⁴⁵⁾ jer ove osobine umnogome objašnjuju njegovu upornost da po svaku cenu održi list. Kad se ovo ima na umu, nije onda teško razumeti ni tvrđenje cenzorskih vlasti da je Milićević ostajao gluv prema svima opomenama i predlozima koji su mu u interesu lista stavljeni s te strane u vreme dok su s njim bar formalno bili dobri odnosi. Kako je on i kasnije produžio da se na svoj način, izokola, sukobljava s vlastima, da s njima potajno ratuje, cenzori su i dalje imali dosta posla, tim više što je sada Milićević pokušavao da neke od cenzure odbačene napise ponovo objavi. Iako je mostarski Gradski kotarski ured, obavljajući preventivnu cenzuru **Glasa Hercegovca**, postajao više osetljiv i sumnjičav, dolazilo je, ipak, pojedinačno do propusta koje viša vlast nije odobravala. Jedan takav slučaj dao je povoda Zemaljskoj vladi da preventivnu cenzuru **Glasa Hercegovca** prenese iz Mostara u Sarajevo i poveri svojoj Sekciji I A.

Smatrajući se jako povređenim što su Muslimani u jednoj notici **Glasa Hercegovca** (iz septembra 1894) pribrojeni nevernicima, mostarski Muslimani su protiv toga najodlučnije protestovali putem jedne deputacije odaslane okružnom predstojniku baronu Benku. I pored Benkova uveravanja da će Muslimanima pribaviti zadovoljenje, deputaciji to nije dovoljno bilo, pa je povodom iste stvari uputila i Zemaljskoj vladi protestni telegram. Pristupajući odmah rešavanju ovog slučaja, Zemaljska vlada je naredila Okružnoj oblasti da od urednika Milićevića zatraži odgovarajuću izjavu za objavljivanje u ime ispravke, kao i da se on zapisnički opemene uz pretnju da će izgubiti koncesiju za list ukoliko bi nešto slično ponovio. Pošto je osudila arogantno nastupanje i ponašanje nekih članova deputacije kod okružnog predstojnika, posebno onih koji su u državnoj službi, Zemaljska vlada se našla primoranom da preuzme na se cenzuru **Glasa Hercegovca**, pošto prema njenom nahođenju politička vlast u Mostaru nije cenzorski posao obavljala prema utvrđenim principima. S ovim rešenjem složilo se i Zajedničko ministarstvo.⁴⁶⁾

Prenošenje preventivne cenzure za **Glas Hercegovca** iz Mostara u Sarajevo stvorilo je Milićeviću novu nevolju. List ni dotad nije najurednije izlazio, neki brojevi zbog prilika u štampariji nisu nikako izdani, sad je u iščekivanju odobrenja iz Sarajeva morao kasniti i nailaziti i na druge teškoće (izbačene napise trebalo je zameniti novim, a ove u pravilu takođe podnositi na odobrenje). Materijalno stanje lista bilo je rđavo i tako teško da je trebalo zaista hrabrosti, pa odlučiti da list i dalje izlazi »na uhar zlopatničkog nam naroda i dobrobit mile nam domovine naše kršne Hercegovine — mile Hrvatske«.

Čini se da urednik **Glasa Hercegovca** pokušava naći izlaz iz nezavidnog položaja u koji je dospao u prilično upadljivom pokušaju pri-

⁴⁵⁾ Glas jugoslovenskog profesorskog društva, n. br. str. 1054.

⁴⁶⁾ ABH — Zaj. ministarstvo, br. 1370 Pr. BH 1894.

bližavanja režimu, kako to iz pisanja proizlazi. Govoreći u jednom napisu o nekim ranijim narodnim patnjama, **Glas Hercegovca** zatim doslovno kaže: »Al sad ti slavni narode, sad kad si sretno doživio, da tobom vlada milost, zakon i pravda, možeš se rode obazrieti na minulu godinu, koja ti je urodila svakojakim plodom, te će božjom pomoćju i mudrom upravom našeg premilostivog Vladaoca sved urađati, dok god bude ova zemlja ploditi vjernim i ratobornim sokolovima, koji priznaju i harnim se pokazuju svojim dobročiniocem i prosvetiteljem«. Naravno, list na istom mestu ukazuje i na zadaću koju sâm treba da izvrši: »Nu uz ove sretne doživljaje naša je sveta dužnost odgovarati svojoj zadaći i nepristrano našim glasilom u budućnost koračajuć, častnom čitateljstvu na duševnost i poštenje puštamo točno podupiranje ovoga jedinoga i samostalnoga glasila u cijeloj Hercegovini, koji jedini brani interese svoga naroda...«⁴⁷⁾

Uz ovo, Milićević čini u isto vreme i jedan originalan pokušaj u cilju spasavanja lista i štamparije. Molbom od 6. januara 1895. on se obratio Zemaljskoj vladi i zatražio odobrenje da svoju štampariju koju je još 1872. g. ustanovio u Mostaru prenese i uredi u Sarajevu, gde bi produžio i s izdavanjem svoga lista **Glasa Hercegovca**. Obrazlažući molbu, don Milićević je naglasio da osini štamparije nema drugih ni pokretnih ni nepokretnih dobara od kojih bi mogao živeti, a skromno se još od 1883. g. izdržavao teškim trudom i radom izdajući list. U Mostaru štamparija, osim lista, nema drugog posla, a sad je samo izdavanje lista otežano pošto je posao cenzurisanja uskraćen mostarskoj političkoj vlasti i prenesen u Sarajevo. Zbog toga list sada kasni 5—6 dana, a kako pretplatnici ne znaju pravi razlog toni zakašnjenju, uskraćuju pretplatu i tim se onemogućuje skromno izdržavanje ne samo urednika nego i štamparskih radnika koji na listu rade. Prenosom štamparije i lista u Sarajevo, naprotiv, postigle bi se znatne prednosti, od kojih su neke pomenute, kao: cenzura bi se obavljala u najkraćem roku, a list izlazio najbrže što je moguće, uklonile bi se i druge neprilike s kojima bi mogla biti nezadovoljna Zemaljska vlada, radnicima bi se omogućila zarada potrebna za život, takođe i potpisanom »prositelju« da »nepadne u još goru nuždu svoga životnog obstanka«.

Zemaljska vlada je molbu don Milićevića poslala 24. januara Zajedničkom ministarstvu s predlogom da se ovaj prenos ne dopusti iz razloga što u Sarajevu ne postoji nikakva potreba za jednom novom štamparijom, pa bi njena pojava poslovno nepovoljno delovala na ostale sarajevske štamparije. Zajednički ministar Kalaj je dopisom od 20. februara potvrdio predloženo odbijanje prenosa štamparije i lista iz Mostara u Sarajevo, odobrio takođe i navedenu motivaciju, a u pogledu obavljanja preventivne cenzure **Glasa Hercegovca** u Sarajevu naredio da se za to stvore takvi uslovi koji ne bi mogli ugroziti opstanak ovog mostarskog lista.⁴⁸⁾

⁴⁷⁾ **Glas Hercegovca**, XII/1895, br. 1, siećanj 3.

⁴⁸⁾ ABH — Zaj. ministarstvo, br. 111 Pr. BiH 1885; R. Besarović, n. d. str. 205—207.

U **Glasi Hercegovca** ostalo je sve po starom, list je jedva životario s malim brojem pretplatnika, a po spoljašnjoj formi bio upravo primitivan, kako je u jednom zvaničnom izveštaju kazano.

★

Došao je na red i poslednji period **Glasa Hercegovca**, u kome se neočekivano pojavljuje jedno novo lice koje će, pošto na volšeban način prigrabi list i štampariju, delovati samo kratko vreme i onda svojom ranom smrću okončati celo preduzeće. To čudno, pomalo misteriozno lice bio je Dominik Nedjeljko Radičić, saradnik splitskog **Jedinstva**, koji je u doba osnivanja **Nade** došao u Sarajevo i u redakciji ovog lista proveo jedno vreme. Odatle je negde 1895 (ne 1894, kako navodi Ivan Milićević) prešao u Mostar za saradnika **Glasa Hercegovca**, svakako po nečijem nagovoru i s određenim zadatkom, jer se ne može ni zamisliti da bi neko od svoje volje napustio uredništvo moćne, tek osnovane **Nade** i prišao listu koji se nalazio, tako reći, na izdisaju. Novi saradnik se u Mostaru odmah svojski prihvatio posla. »Radičić se — svedoči Ivan Milićević — u početku iskazao kao valjan i vrijedan, rad šta se umilio don Frani«.*) Po svemu što se zna, može se reći da je ovaj mladi okretni i dovitljivi čovek, po zvanju učitelj za svog sarajevskog boravka, dolazeći u dodir sa zvaničnim krugovima, stekao izvesne veze koje će odmah po dolasku u Mostar znati da iskoristi. Radilo se, pre svega, o tome da Radičić preuzme redakciju **Glasa Hercegovca**, pošto on nije nikako želeo da u listu ostane samo saradnik.

Iz izveštaja koji je Zemaljska vlada 23. decembra 1895. podnela Zajedničkom ministarstvu vidi se da je Nedjeljko Radičić zatražio iz Mostara da mu se podeli i odobri sukoncesija na list **Glas Hercegovca**, pa iako se ne zna kako i pod kojim uslovima je dotadašnji koncesionar na to pristao, u izveštaju se zatim kaže da je sa zvanične strane ovo traženje sa zadovoljstvom primljeno u očekivanju da će list sad udariti drugim pravcem i tim opravdati svoje pravo na postojanje. Može se reći, tvrdi se dalje, da će ove želje biti ispunjene, Radičić se već pokazao kao rutinirani novinar, s dosta razumevanja i takta. On u listu takođe sledi hrvatske tendencije, ali se pri tom smireno ponaša, izbegava ispade protiv drugih političkih pravaca i postojećih konfesija.

Nedjeljko Radičić se kao novinar pokazao dostojnim uvažanja, pa prema tome i podrške u svakom pogledu. Njemu je potrebna brza i efikasna materijalna pomoć da bi list održao i sačuvao od propasti, potreban mu je neophodan obrtni kapital bez koga list ne može stati na vlastite noge. Sâm baron Benko, sad već šef Administrativnog odeljenja u Zemaljskoj vladi, nedavno se lično uverio da su uređaji u štampariji krajnje primitivni, oprema sasvim jadna, dotrajala, pa je neophodna pomoć za otklanjanje ovih i drugih nedostataka. List ima svega oko 350 pretplatnika, od kojih jedva da njih 250 plaća pretplatu, što je nedovoljno za održavanje lista. Prema Radičićevom privatnom pismu, izdaci za list nisu neznatni i oni se ne mogu nikako pokrivati iz sadašnjih minimalnih prihoda.

*) **Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva**, n. br. str. 1055.

Sadržajno i redakcijski **Glas Hercegovca** je pod novim starateljstvom popravljan i doterivan, ali se to nije mnogo zapazalo, jer je spoljni izgled lista zbog veoma slabe štampe ostavljao nepodnošljivo težak utisak. Za otklanjanje ovih nepovoljnosti i dalje osposobljavanje lista trebalo je Radičića pomoći jednom većom sumom za nabavku štamparskih uređaja, slova i drugih materijala, a osim toga i obezbediti mu isprva jednu stalnu godišnju pomoć. Značajno je da se pomoć daje samo Radičiću, pa je njegova stvar, kako se ističe u izveštaju, da ugovorom reguliše svoj odnos s don Franjom Milićevićem, kako ovaj ne bi mogao ništa uzimati iz štamparije i lista, u kom pravcu je Radičiću dato uputstvo čije sprovođenje je preneto na mostarskog kotarskog predstojnika barona Klimburga. Posle svih opreza i rezervi kojima treba Milićevića udaljiti od lista i štamparije, Zemaljska vlada je predložila da se Nedjeljku Radičiću odobri jednokratna pomoć od 1.500 for. za uređenje štamparije, a uz to na ime stalne pomoći zasad po 800 for. godišnje. Takođe je zatraženo odobrenje da se Radičiću pozajmi iz Zemaljske štamparije jedna stara ručna presa. Ovim sredstvima biće Radičiću omogućeno da list na zadovoljavajući način opremi putem nove štamparije koju će nabaviti, pa se može očekivati da tako fundiranom i osposobljenom listu ne bude ubuduće potrebno dalje subvencionisanje.

Pretpostavljajući povoljno rešenje ovih predloga, do čega je zatim i došlo, Zemaljska vlada je podelila Nedjeljku Radičiću zatraženu koncesiju za štamparski posao, a takođe i odobrila zamoljenu promenu naziva lista u **Zora**, pošto je **Glas Hercegovca** izgubio toliko na renomeu da se samo pod novim nazivom može očekivati povećanje broja pretplatnika.⁵⁰⁾

Posle ovih rešenja, pri čemu vlast udešava i ide na ruku Radičiću s očiglednom težnjom da ošteti, pa i izigra starog vlasnika i urednika don F. Milićevića, list **Glas Hercegovca** s brojem 83 od 11. prosinca 1895. izlazi s novim licima prema promenama koje su usledile: Radičić Nedjeljko, odgovorni urednik; Tiskara Milićević i Radičić; D. Fr. Milićević i N. Radičić, vlasnici i izdavatelji. Tako je list išao do kraja godine, samo to Radičiću i vlastima nije bilo dovoljno, trebalo je don Milićevića lišiti svih prava i potpuno odstraniti iz lista i štamparije.

Kako je to učinjeno, vidi se iz izveštaja koji je Zemaljska vlada 29. januara 1896. podnela Zajedničkom ministarstvu. Prema kupoprodajnom ugovoru koji su stranke sklopile pred mostarskim Kotarskim uredom kao sudom, Nedjeljko Radičić je stekao pod meni nepoznatim uslovima vlasnička prava na list **Glas Hercegovca** i na štampariju, posle čega će istupiti kao njihov jedini vlasnik. Tim je ispunio uslov za dobijanje subvencije, pa mu je rata od 800 for. za 1896. g. odmah isplaćena, kako bi mogao podmiriti najhitnije potrebe. Izveštaj pominje opet neko Radičićevo privatno pismo, prema kome iz dotadašnjih subvencija nije nabavljen novi tip slova, pa postoji bojazan da će se **Glas Herce-**

⁵⁰⁾ ABH — Zem. vlada, br. 566 res. 1895; R. Besarović, n. d. str. 467—469

govca i dalje pojavljivati u staroj lošoj izradi. Ujedno Zemaljska vlada saopštava da nije sprovedena odobrena izmena naziva lista i on će i dalje izlaziti pod starim imenom.⁵¹⁾

Posle toga list **Glas Hercegovca** je pod uredništvom i u vlasništvu Nedjeljka Radičića izlazio jednom sedmično do početka jula 1896, kad je obustavljen pošto se novi urednik razboleo i uskoro potom podlegao sušici u 32. godini života.

O daljem toku stvari saznaje se iz jednog kasnijeg izveštaja koji je Zemaljska vlada podnela Zajedničkom ministarstvu. Odmah po Radičićevoj smrti, don Franjo Milićević je telegrafski zatražio odobrenje da preuzme redakciju **Glasa Hercegovca**, ali je u tom bio odbijen pošto se Zemaljska vlada zaklonila za poznati kupoprodajni ugovor i njim odbijanje pravdala. U sudskom procesu koji je potom Milićević poveo mostarski Okružni sud je najposle poništio taj famozni ugovor uverivši se da Radičić nije ispunio preuzete obaveze. Smatrajući se sad vlasnikom lista, Milićević je u oktobru 1896. ponovo zatražio odobrenje za izdavanje lista, ali je i ovog puta bio odbijen, jer je Vlada smatrala da je koncesija za izdavanje **Glasa Hercegovca**, nezavisno od vlasništva lista, prešla svojevremeno na N. Radičića i bila njegovom smrću ugašena. Zemaljska vlada se u istom izveštaju pravda da je od podele nove koncesije morala odustati, jer je Milićević svojim radom i stavom pokazao da nije nimalo pogodan za izdavanje političkog lista. Milićević je zatim nekoliko puta ponavljao svoju molbu i tražio koncesiju za list **Naša domovina**, ali je iz istih razloga odbijen, posljednji put zbog toga što su pred kraj 1897. g. Ilija Ivanković i drugovi zatražili koncesiju za izdavanje lista istih tendencija pod nazivom »Osvit«.⁵²⁾

Začuđujuće je, a to i ova prepiska pokazuje, u kojoj je meri »pravdoljubiva« Zemaljska vlada išla za tim da pomoću jednog nepoznatog mladog čoveka liši don Franja Milićevića njegove jedine imovine, lista i štamparije. Da se radilo o običnoj prevari izvršenoj uz privolu i blagoslov najviših vlasti, ostavio je ubedljivo svedočanstvo Ivan Milićević u pomenutom članku, gde, pored ostalog kaže: »Pred konac 1895. leže don Frano na bolesnički krevet. Tečajem don Franine bolesti Radičić izmami don Frani potpis, da mu predaje uredništvo lista. Kad se u proljeće 1896. don Frano diže iz kreveta, pođe vrcem u svoju štampariju. Tu zateče posve novu štampariju, dok je njegova bila zbijena u posebni prostor«. Ivan je na stričev brzojavni poziv došao u Mostar, vodio i dobio sudski proces da su list i štamparija vlasništvo don Franje. »Usprkos sudske osude Milićević nije više došao u priliku, da i dalje vodi svoju štampariju i izdaje »Glas Hercegovca«. Zemaljska vlada je smatrala, da Milićević ponovo traži dozvolu za štampariju i list: oboje mu je uskratila. Teška srca Milićević smjesti svoju štampariju u samostanski podrum, dočim štamparija, koju je vlada bila na-

⁵¹⁾ ABH — Zem. vlada, br. 204 I. B. 1896; R. Besarović, n. d. str. 469.

⁵²⁾ ABH — Zem. vlada, br. 4034 I. B. 1897; R. Besarović, n. d. str. 479—480.

bavila za Radičića, bijaše prodana u Sarajevo«.⁵³⁾ Bilo bi zaista čudno da je don Miličević, uporan i odlučan, svojevolumjno prepustio nepoznatom čoveku svoju štampariju i list s kojima je toliko godina živeo.

Don Franjo Miličević, osnivač prve štamparije u Hercegovini, pokretač i urednik prvih tamošnjih listova, nije zaista zaslužio tako žalosnu sudbinu, bez obzira što u svom novinarsko-štamparskom radu nije pokazao ni dovoljno pismenosti, a ni neophodne razboritosti u svojim političkim pogledima.

⁵³⁾ Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva, n. br. str. 1055.